

ДВІ ОБЛОГИ ЛЬВОВА. ПЕРЕЯСЛАВСКА УГОДА.

Ціня 40 сот.

За попереднім надісланем грошей
в Товаристві „Просьвіта“ у Львові (ринок ч. 10.) можна дістати:

І. Книжки для народу.

29. Старий Ефрем, Н. Устияновича	20 сот.
32. Роскази про небо і землю	24 „
33, 34. Роскази про сили природи, ч. I. і II. по	20 „
36. Оповіданє о житю св. Бориса і Гліба	20 „
37. Житє Т. Шевченка	28 „
38. Повістки для дітей	30 „
39. Що то таке провізорія?	16 „
51. Зьвірята шкідливі і пожиточні	40 „
55. На досьвітках	24 „
64. Лен і коноплі	28 „
67. Житє св. великомученика і м҃чаря Пантелеймона	20 „
71. Про живоплоти і ліси	20 „
75. Вен҃ямін Франклін	12 „
89. Дрібна птици господарска	20 „
122. Серед ледового моря. В. Чайченка	30 „
132. Іван Котляревский. В. Чайченка	20 „
145. З житя Якова Кука, розказав К. Селецкий	20 „
147. Фінляндия і Сахара, В. Чайченка	24 „
151. Про холеру	12 „
152. Дещо про землю	20 „
154. Про польові пошкоди	12 „
159—160. Про книги ҃рунтові	60 „
161. Маркіян Шашкевич	20 „
167. Ганс Е҃де	20 „
168. З Маркіянової спадщини	30 „
169—170. Про каси позичкові і щадниці	30 „
183. Про ҃рунтовий катастер	10 „
208—209. Як ходити коло хорих	50 „
210. Новий процес цивільний	40 „
211. О нових податках особистих	40 „
214. Добра порада	12 „
215—216. У пятьдесяту річницю знесеня панщини	50 „
217—218. Образ тьми і світла	40 „
219—220. Про обірники і иньші навози	40 „
221—222. Сотні роковини народного письменства	32 „
223. Богдан Хмельницький. Часть II.	24 „
232—233. Приписи для оглядачів худоби і мяса	40 „
234—235. Богдан Хмельницький, ч. III.	50 „
240. Спідки для ошадности і пожичок	40 „
241. Ярема. Оповіданє з запорожского житя	25 „
242. Ради і перестороги для хліборобів	25 „
243—244. Книжка приказок	40 „
246—247. Юр. Федькович. Фармаconi і поезиї	40 „
251—252. Русь-Україна і Московщина	60 „
253. Про житє і діяльність Олександра Кониського	25 „
254. Горить	40 „

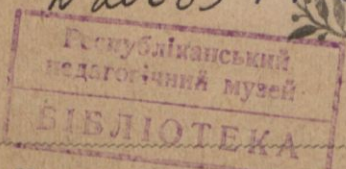
ДВІ ОБЛОГИ ЛЬВОВА.

ПЕРЕЯСЛАВСКА УГОДА.

За Миколою Костомаровом.

№ 20685 К. 1690

Коштом і заходом Товариства „Просвіта“.

У ЛЬВОВІ, 1905.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Дві облоги Львова.

I.

В жовтні 1905 р. минуло 250 літ з того часу, як гетьман козацький Богдан Хмельницький на чолі козаків разом із боярином царя Олексія Михайловича Бутурліном, що доводив війском московским, облягали Львів, котрий тоді з цілою галицькою Русію належав до Польщі. А в січні тамтого року минуло 250 літ, як Україна прилучила ся до Росії. Тому то товариство „Просьвіта“ вважало за порадне подати своїм членам книжочку про сі памятні події.

Нема мабуть поміж нами такого, щоб не знав нічого про руске козацтво, про его славні боротьби з Татарами, Турками і Польщею, а передовсім про боротьби гетьмана Богдана Хмельницького з Польщею; про него то видало наше товариство окрему книжочку в трьох частях, котру написав п. Олександр Борковський на основі великого діла українського історика Миколи Костомарова. На основі сего діла подаємо також опис згаданих подій. Заки приступимо до опису облоги Львова з р. 1655., розкажемо коротко про се, як прийшло до сеї облоги, і при сій нагоді подамо також опис облоги Львова з 1648 р.

Богдан Хмельницький підняв війну против Польщі весною 1648 р. В перших борбах ему незвичайно добре вело ся: вже в першій році побив Поляків над річкою, званою „Жовтими Водами“, потім в долині „Крутій Балці“ коло міста Корсуня, а коли прийшло того самого року до третьої стрічи над річкою Пилявкою, польське військо зняв такий острах, що оно чим скорше розбігло ся, не відважуючись навіть станути до бою!... Козаки забрали тоді безліч усякої добичі, відтак того самого року пішли на Русь галицку.

Розігнані пани втікали до Львова так швидко, що дістали ся до сего міста за три дні; за спокійного і безпечного часу польський пан їхав би сюда цілого пів року, циме з насміхом сучасник. За польським гетьманом з'явили ся у Львові полковники, ротмістри, поручники. Всі були незгідні поміж собою; оден другого виноватив, а себе кождий виправдував і удавав лицарем пилявської справи; всі нарікали і жаліли над лихолітем вітчизни, оповідали мешканцям, що не сего дня — то завтра ворог з'явить ся перед брамами Львова.

Перелякані мешканці метушили ся на всі сторони; хто був хоробрійший, той поспішав на вал стрічати козаків оружною рукою; багато-ж було таких, що забирали із свого майна, що було дорожше, і поспішали втікати з міста. З запалу не міркували они про то, що за містом могло бути небезпечнійше, як у місті. Вояки, що прибули з поля битви, зараз виїжджали зі Львова дальше в Польщу; привід де сего дав їх сам найголовнійший гетьман Домінік Заславський, що виїхав зараз у свій замок Рясів.

„Та добре й зробив, каже сучасник, а то-б ему погано випало від війська, що без ладу снувало ся по

Львові⁴. Гетьмани Остроріг і Вишневецький ще кілька днів зістали ся у Львові. На Остророга і військо і мешканці нарікали: „Як таки — кричали вояки — бути гетьманом такому панови, що втік від війська!“ Прибули до него послали від міщан за порадою: що робити? На се почули они безпорадну відповідь: Здати ся на волю божу і обороняти ся, а про відсіч нема що й думати: нема ні грошей на військо, нема і зброї, що лишила ся в таборі на здобич ворогам. Зістає ся віддатись на ласку ворога.

Після такої відповіді міщани знов зібрали ся на раду і тут прирадили до останку обороняти Річ-Посполиту і жертвувати майно для оборони. Про сю прираду оповістили они Остророга, що пробував у львівського архієпископа польського, до котрого приїхав просто з битви, соромлячись з'явитись на сьвіт божий. Осмилений міщанами, Остроріг очунав і написав до архієпископа, що, сподіваючись находу ворогів, наважив ся він оборонятись у Львові; разом післав він скликати до себе на раду військових отаманів, але до него не поїхали.

Прості жовніри всі дуже нарікали на него і не хотіли служити під рукою найблизших начальників, коли ті схиляли ся до Остророга яко до гетьмана. Не так дивили ся на Вишневецького. Єго одного всі вважали за достойного бути гетьманом. Рада військових людей і мешканців Львова, що зібрала ся в бернардинськїм монастирі в числі 3.000 осіб, почала просити єго, щоб він гетьманував і став до оборони Львова. Після довгого відмаганя князь, неначе схиляючись на просьби, згодив ся, а щоб се не накинulo якої ганьби на Остророга, він, приймаючи провід, запросив і Остророга в товариші і сим визволив єго від дальших докорів.

На сій раді в бернардиньськiм монастирi визначена була данина (контрибуция) на мешканцiв; кождий Львовянин повинен був по совiсти виявити свої i чужi скарби, а приставленi до того урядники збирали їх; костели i монастирi вiддавали дорогу посуду, хрести; i церкви також мусiли жертвувати; все збирало ся, щоб можна було зiбрати i утримати вiйсько. Єзуїти дали на 150 тисяч сiббла. Якась панi Слоньоньска привезла сiббло з монастиря кармелiток i кинула до нiг Вишневецького в костелi францiшканьськiм. Деякi купцi, окрiм того, що було їм визначено, давали з патрiотизму ще й бiльше.

Вишневецький лишив у Львовi залoгу пiд командою старого Христофа Артишевського, значного артилериста того вiку, котрий через незгоду релiгiйну, покинувши на довго батькiвщину, мандрував по чужих землях.

Пiсля того Вишневецький, забравши зiбранi грошi, сам з вiйском, над котрим став виборним гетьманом, 5 листопада рушив до Замостя а вiдтак у Варшаву, удаючи, що не можна тримати ся у Львовi i вiддати в небезпеченство столицю Варшаву, кудa, як того бояли ся Поляки i сподiвали ся Русини, Хмельницький мiг звернути ся з козацькими i татарськими силами, користуючись безпорадним тодi станом шляхотського королiвства.

В слiд за Вишневецьким i иншi пани i всi вiйськовi начальники покинули Львiв. Вишневецький пiслав до городян ротмiстра Цiхоцького з 50 драгонами з листом, котрим оповiщав про свiй вiд'їзд. Тодi деякi заможнiйшi городяни поспiшали виїздити з своїми родинами i добром; але деяким не пощастилось: они попали в татарську неволю.

Ті-ж Львовяни, котрі лишили ся в місті, нарікали на панів, що они обдерли їх і легкодушно покинули на рабунок.

Хмельницький, поступаючи за ворогом, рушив на Збараж і заняв его.

Вийшовши з Збаража, Хмельницький вагав ся, що ему починати й куда йти.

Він не хотів іти на Варшаву і руйнувати Польщу. Але старшина, а ще більше прості козаки думали не так: загальна думка була така, щоби йти на Варшаву і до останку зруйнувати Польщу. „Пане Хмельницький, веди на Ляхів, кінчай Ляхів!“ кричала розлючена громада. Хмельницький оповістив, що веде їх на Польщу.

А тим часом він замислив дурити своїх козаків і вдовольняючи по змозі їх пімсту, не пускав їх вдирати ся в середину королівства і робити більше спустошення. З таким заміром він радив, що перше всего треба очистити всю українсько-руську землю, то для сего й вирядив своїх полковників з загонами на Волинь і на Полісся. Така війна подобалась козакам.

Ватаги їх пішли на Дубно, Кременець, Остріг, Луцк руйнувати костели і замки, кінчати шляхту і Жидів, а сам Хмельницький пішов на Львів, ніби то уганяючись за розігнаним польським війском і щоби підгорнути під свою руку старе українсько-руське місто та потім уже йти на Польщу. Незалежно від козацкої ради, Хмельницький зібрав коло себе шляхтичів, що пристали до козаків; здавалось, що они, яко більше освітні, ніж козаки, ліпше зрозуміють его.

Нарід думав, що справа з Поляками не повинна інакше покінчити ся, як повним визволенем України-

Руси від польського панованя; а шляхтичі, хоч і Русини, вважали тоді за можливу річ, що Україна-Русь може мати незалежність і права вільного народа, не зриваючи до останку звязку з Польщею. З усіх таки порадників, окрім Немирича, найбільшу вагу у гетьмана мав Іван Виговський, шляхтич рускої віри, полонений в битві на Жовтих Водах. Єго моторність, красномовність і ясний розум придбали єму віру у Хмельницького; тож то єго пораді найбільше приписують Поляки те ваганє Хмельницького, що на сей раз спасло їх державу.

Йдучи через Броди, Хмельницький лишив там частину козаків для облоги замку, дуже міцного, котрого ніяк не могли опанувати, а сам рушив дальше на Львів і наближаючись до него, вирядив вперед з невеличким загоном шляхтича Головацького з листом до міського магістрату.

„Іду до вас, писав Хмельницький, яко визволитель українсько-русского народу; іду до столичного міста землі червонорускої визволити вас спід ляцкої неволі; іду таки по вашому бажаню, бо багато з ваших міщан закликали мене. У мене двіста тисяч війська, окрім сильної орди татарської, але се військо іде не на вас, а на Поляків. То ліпше ви зробите, коли з'єднаєтесь з одновірними вам козаками і видасте панів, що повтікали спід Пиляви. Ми ствердимо нашу спільну любов спільними клятьбами. Колиж занедбаєте нашу приязнь, то накличете собі лихо“.

Львів далеко раньше України і Волини дістав ся під власть Польщі, а через те польщина була тут дужша, ніж деінде на українській Русі. Єзуїти мали тут найголовніше пристановище; ні в однім рускім місті не було так багато латинських монастирів і ко-

стелів, як тут; багато міщан перейшло на унію; до того ще значна частина міської людности складала ся з Жидів і Вірмен; тож то й не дивно, що пани вважали се місто вірним для себе пристановищем.

Місто з давна було найбагатішим в королівстві; мешканці жили промислом і купецтвом, то губернатор налякав їх, а особливо Жидів, що козаки будуть їх руйнувати. Перелякані міщани обіцяли не вдавати ся з козаками, а шляхтичі, що прибігли з околиці, ладили ся до бою; з ними разом взяли ся до зброї бернардини, котрих монастир стояв на кінці міста. Православні хоч і не так себе почували, та не посміли зняти річ. Головацький відобрав від міста таку відповідь: „Місто Львів не може зрозуміти, чого се так, що тоді саме, коли козацький гетьман засилає до нас приязні листи, козаки чинять в околицях, як вороги. Ми не цураємось вашої приязни, коли она щира, але не можемо єднати ся з війском запороским, поки не скінчить ся вибір короля (після двох перших побід Хмельницького помер польський король Володислав IV.) і поки не вгамують ся всі насильства війська запороского. Сподіваємо ся, що війско запороске, котрому ми не вчинили ніякої кривди, буде з доброю до нас зичливістю. Пани спід Пиляви, хоч і приїздили до нас, та вже виїхали на сойм; в місті заперли ся міщани і передміщани; в замку лишила ск залога Річи-Посполитої, над містом і замком командує губернатор“.

Відобравши таку відповідь, Хмельницький рушив на облогу міста. Передові загони прибули 6. жовтня. Ранком почали з'являти ся купи козаків і Татар і за малу годину мов чорною хмарою вкрили вижини, що окружали Львів. З міських і замкових башт можна було далековидами примірно розпізнавати їх і числити.

Не багато Татар було добре озброєних; більша частина була одягнена в козушки і в білій полотняній одежі, та за те у иншого було по десятеро коний; таким здавало ся обложенцям татарске військо. Они кидались то з того, то з иншого боку, шукаючи здатного місця, щоби вдерти ся в передмістя. Передміщани відстрілювались з міських і замкових башт, паляли на них з гармат.

Саме місто Львів було тоді невелике: в нїм числили тоді 437 таких місць, де на кождім могла стати камениця. Таке місце числило ся на одну родину, але звичайно дві чи три родини займали одну каменицю в три вікна. Вся просторонь, що займало ціле місто, була чотирикутником; була обведена муром, за котрим був рів, а за ним вал, а на останку був ще крайній мур з 17 баштами недалеко від міської будівлі. Дві брами були в місті: одна звала ся єзуїтскою, бо була коло єзуїтского костела, а друга — босацка, біля волоскої церкви.

З полудневої сторони місто оберігав монастир бернардинський, зі східної — кармелітський; обидва мали вигляд сильних твердинь з гарматами в стїнах і баштах. На західній стороні від міста простягало ся болото, що захищало місто, а на північній стороні стояв нижній замок. Далеко більші і люднійші від міста були передмістя, що розлягали ся коло него.

Їх було два: краківске і галицке. Там поміж горами та ярами розкинули ся літні домики богатих мешканців міських, сади, винниці, пасїки, всякі заклади, а серед них підіймали ся верхи монастирів, костелів, церков, у котрих підніжя тулили ся плохенькі оселі передміщан; сих було більше, ніж міських міщан; у львівських передмістях було тоді до 1500 домів. Пе-

редмістя єї були обведені шляхом, що простягав ся кривиною по горах і межигірях. Там, де було треба, насипаний був вал заввишки в $6\frac{1}{2}$ ліктів і такий же завширшки. Усе місто з передмістями мало в собі до 30 тисяч мешканців, а вся просторонь була така велика, що для оборони міста з передмістями від ворожого нападу треба було не оден десяток тисяч військової сили.

Другого дня, в середу, прибув до міста козацький гетьман і з ним усе козацке військо. Бранці, що попали ся Полякам, казали під муками, що козацької сили з Хмельницьким іде двіста тисяч, але сила ся раз-у-раз прибільшує ся купами руских селян, що пристають до козаків. Хмельницький велів вдарити з гармат; почала ся бійка в ріжних кінцях Львова.

Одна частина козаків рила вали коло гончарської улиці, біля монастиря кармелітів босих, друга напирала на галицьку браму, треті нападали на бернардинський монастир. Обложені обороняли ся кріпко; найбільше відзначали ся бернардини. Сам Хмельницький їздив коло міста на білим кони. По сій масти запримітили єго з міста і пустили стріл: куля впала під ноги єго коневи. У вечері кінчив ся напад; вороги розміняли ся бранцями.

Хмельницкому не тяжко було опанувати Львів, але він сам не хотів даремно кров лити і віддавати богате місто на волю незупинного поспільства простих козаків і Татар: через се, розставивши військо навколо міста, сам гетьман став недалеко в селі Лисиничах і відси післав до міських стїн трубача, котрий підняв в гору над головою шапку, щоб не стріляли в него, і лишив там настромлений на тичці лист.

Хмельницький домагав ся, щоб Львовяни видали всіх Жидів, що втікли в місто, складаючи на них всю вину за незгоду, особливо за се, що они грішми помагали Полякам проти козаків. Місто дало відповідь, що Жида належать не містови, а они піддані Річі-Посполитої, і просили у козацкого гетьмана помилюваня і ласки. Зараз за тим Хмельницький вирядив у Львів сьвященника Федора Радкевича з другим листом до міського маїстрату, де подавав згоду і вимагав двіста тисяч червоних золотих викупу для заплати Татарам.

Міські радні бачили, що місто не має сили витримати і згодились почати переговори. Они запевняли і себе і інших, що не з боязни благають помилюваня у козацкого гетьмана, а тільки задля того, щоб спасти католицьку сьвятиню від наруги. Але в місті скупило ся багато селян православної віри. Саме того дня, як прийшли козаки, губернатор вмовив мешканців, що козаки на довго засядуть перед містом, коли передмістя будуть цілі, то на его думку, щоб запобігти небезпеченьству, треба спалити передмістя.

І справді зараз же, як прибули союзні козацкі і татарські сили до Львова, стали козаки напирати на передмістя, а Татари обступили їх навкруги, щоб не дати передміщанам втікати відти. Вже першого дня козаки зруйнували нікчемні околичні деревляні часточки і вдерли ся в передмістя. Передміщани кинули ся ратуватись, одні в укріплені монастирі, другі в місто; з разу тисячі возів стовпили ся коло брами, а з міста завзято палили в наступаючого ворога. „Нуте, молодці, нуте!“ люто кричали напиравші вперед юрби козаків.

Як ось нараз Хмельницький спинив бій і, як було вже сказане, післав трубача з домаганєм видати Жи-

дів. Опісля міщани-латинники оповідали, що козацького гетьмана зупинило видіне в хмарах — він побачив образ молящого ся на колінах черця з розпростертими руками — і се так вразило гетьмана, що він велів відступати. Се був, казали бернардини, сьвятий Ян з Дуклі; віра в сю оборону сьвятого так розповсюдилась, що опісля поставили коло бернардиньського монастиря стовп з образом в горі сьв. Яна з Дуклі так саме, як він явив ся в хмарах і визволив Львів від схизматика Хмельницького і невірною Тугай-бея. Другого ранку козаки з новою силою почали напад на передмістя. В православній катедрі св. Юра купи передміщан шукали в молитві ратунку.

Козаки вдерли ся одні до сьв. Юра, і там порали ся, а другі залазили в опузтілі костели і хати, що стояли поблизу міських валів, і відтак з верху покрівлі, зза димарів і з вікон стріляли в місто і влучно побивали сьмільчаків, що виступали на вал для оборони. Деякі-ж залізли у кармелітський монастир, вбили там 15 черців і перебили чимало людей, що шукали в монастирі захисту — та й почали вже відтам турбувати городян стрілянем. Тоді міска старшина згадала пораду, що чула перед самим находом ворога, та й наважилась спалити передмістя, щоб відняти у ворога пристановище і місце підпори до дальшої роботи над серединою міста.

Знайшли людей, котрі за обіцяну заплату взяли ся підпалити найближші до міських валів будови передмістя. Потайком випустили їх нічної пори і они підпалили багато домів. Пожежа надто швидко геть розкинула ся, бо як на те підійняв ся великий вітер; тоді козаки, втікаючи від огню, покинули передмістя; але саме місто було в небезпечности, коли вітер по-

вернув ся до него. Підпал був зроблений у ночі в четвер під п'ятницю. Коли огонь розпалив ся, стало так ясно, що можна було побачити голку на землі. Ранком в п'ятницю настав страшний день. Дим, що піднімав ся над полумінню, закривав сьвітло сонця; зробила ся страшна спека і сморід; там — огневі головні купами покривали покрівлі, там іскри розсипали ся мов з якого мішка; страшно тріщали, як падали, крокви, бальки і дошки з кривлі; розлягали ся шарпаючі душу розпучливі зойки і крики: „Горимо! горимо! води! пробіг, води!“ Ключами кружали в горячій повітрі птиці, позбавлені свого притулку під кривлями.

Жах обгортав якоюсь остовпільстю всіх, хто дивив ся на се видовище; здавалось їм, що наступає вже остатній час; інших навіть голос труб вкидав у смертельний жах. На щасте городян, другої ночі пішов дощ і спас недогорілі дома. З міста можна було ясно розпізнати, що за міськими мурами всі хати підгородних мешканців, з токами і пасіками, хутори заможних городян, церкви, костели, що красували ся ще в попередущій вечер — все стало здобичею огню за якихнебудь кілька годин. Передміщани, втративши все добро, тиняли ся без кусня хліба з жінками і дітьми; багато їх пристало тоді до козаків; інших заняли в місто, обіцяючи годувати їх на час облоги. Людність Львова прибільшилась; від тісноти і лихої їжі, якою харчувала ся бідота, кинули ся пошести. „Наші улиці, базари і церковні двори стали ся справжніми шпиталями: кутка не було в місті, де-б не можна було здібати недужих і не чути задушливого смороду“, каже самовидець.

Окрім того Поляків, Жидів і Вірмен лякав натовп православних, між якими лучали ся непевні для них

особи; чутка була, що православні міщани мають нічні зборища. Ще перед прибутем Хмельницького довідано ся, що гологірські міщани слали послів до него, заклика́ли визволити нарід „від тяжкої лядскої неволі“ і обіцяли поміч. Лист був перехоплений; Поляки бояли ся, що таких прихильників Хмельницького було в місті чимало. Всякий, казали тоді латинники, хто тільки визнає грецку віру, жичить погибели Польщі. Донесли губернаторови, що в одного багатого міщанина Юрія Коваля наймити виливають кулі і кують зброю. Оточили непевний дім і справді нашли багато зеліза і олова. Хазяїн відмовляв ся, що мов се зложено на продаж, але справджено, що то готовила ся зброя православним, на підмогу козакам. Підчас приступу Артишевский звелів покарати его, на страх иншим, прикладним способом, як каже сучасник. Незабаром перехоплений був лист православного владики до Хмельницького. Зміст его невідомий; літописець каже, що губернатор підозривав владику.

Хоч місто Львів і було, як висше сказано, обведене двома мурами і ровом, але сі укріплення були непевні; вода в рові висохла, а мури, як кажуть сучасники, здатні були для оборони від ручниць, а не гармат. Артишевский оден виявляв завзяту готовість обороняти ся. „Я вже старий, казав він, вже доволі пожив; покінчаю вік у Львові; нехай красше задусять мене его руїни, аніж мав-бим ратувати жите поганою здачею“.

Але мешканці, звикли до розкошів, були не войовиті, ще до того давно вже не бачили під своїми мурами ворога, бажали поратунку, яким би не було способом. „Поміркуйте, вмовляв їх старий губернатор: чи тож можна покладати ся на Хмельницького, коли він за-

плямив себе всякою зрадою? Для чоловіка розсудливого і відважного раднїйша смерть, ніж неволя; бо смерть нищить, а неволя родить горе!“

Міска рада не послухала старого і зраділа, коли Хмельницький, „благочестивих ради“ (то є: задля православних), котрих багато ще пробувало в місті, залишив прежній свій замір брати місто приступом і передати єго військовому руйнованю, а подав умову на гроші: він домагав ся з міста викупу, обіцяючи за се відійти від міста зі всім війском. Почалось листованє, поради: Львовяни хотіли дещо виторгувати в козацького гетьмана; аж тут нові успіхи козаків примусили міщан здати ся на ласку Хмельницького.

З північної сторони міста Львова, на горі, що зве ся Лисою, був замок, збудований в старовину князем Львом Даниловичем. В мирний час стояв пустою сей замок, бо для житя був непридатний: там була погана вода та й то в однім колодязї, але в часї війни становище замку було дуже важне. Він стояв на вижинї, відки можна було бачити, що робить ся в місті, і можна було зручно палити в місто. Артишевський поставив там залогу під команду бурґрафа Братковського. Залогя ся, що з початку складала ся з сїмдесяти чоловіка, прибїльшила ся охотниками з міщан і хлопів. Тут у суботу скупило ся ще багато передміщан, що не мали оселї. Козаки під команду Кривоноса повели приступ на сей замок.

Замок сей був міцний не так людскою роботою, як тим, що збудований був на стрімкій горі. Але надзвичайний натовп людей загрожував голодом. Козаки невпинно турбували сей замок цілий день до смерку, і на останку Братковський, знемігшись на силах і боячись зіставати там довше і терпіти голод, вий-

шов відти з своїми вояками. Передміщани і мужики, лишені без оборони, заворушили ся. „Чогож нам ще сподівати ся? кричали деякі: як погібати з голоду з дітьми, то красше віддати ся на ласку козаків! Не таке страшне лихо, як страх єго малює! Вовки, медведі — та й ті милосерде мають, а козаки — люди, та й Татари люди! Що они нам зроблять? Хиба в неволю возьмуть? Що-ж — потерпимо, а опісля може й на волю визволимось. Ну, з Богом!“ Богато голосів відозвалося з муру, що они здають ся.

В неділю юрба кияків, — так звали ся галицько-руські хлопи, бо, за нестачею зброї, мали кий, — вдерли ся в замок, як вовки в кошару, каже самовидець, і вирізали всіх від старого до малого. „Страшним здавав ся, каже дальше тойже сучасник, сей замок з моховими стінами, залитими кровю і баштами, заваленими трупом“.

Тим часом козаки, по указці одного з передміщан, що втік до них, відняли у городян воду, а щоб кулі красше долітали в місто, поставили они гармати на даху високого костела. Випущена бомба запалила живіську синагогу; пожар розкинув ся геть, а люди не зважувались гасити, бо картача вбивала їх на улицах. Тоді міщани, бачучи неминуче лихо, згодились здати ся на волю побідника, виставили білу хорогву і післали знакового Хмельницкому ксьондза Гунцель-Мокрського, просити помилуваня.

Сей ксьондз, канонік і колишній єзуїт, був колись професором у тій єзуїтській школі, де вчив ся Богдан Хмельницький, і мав козацького гетьмана між своїми бувшими слухачами. Хмельницький тепер витав єго щиро і дав єму охоронний лист для післанців, котрих, як переказував ксьондз Хмельницкому, місто Львів

мало вирядити в козацький табор для переговорів. Хмельницький, відобравши сю звістку, кинув ся сам до козаків, настромив на палицю свою шапку і, показуючи козакам, кричав „згода!“

Битва втихла. Зараз виїхали зі Львова чотири послы: від Русинів, Поляків, Вірмен і від університету. За проводом полковника Остапа они 13-го жовтня прибули у Лисиничі.

Гетьман витав їх ласкаво, частував вином і запевняв їх про свою ласку до міста Львова.

Посол від Поляків, Вахлович, відзначав ся особливим красномовством і з сльозами „по старечи“, як каже самовидець, благав гетьмана помилувати їх і зменшити ціну викупу.

„Змилуй ся над нами, казав він, зглянь ся на наші злидні; пани зовсім нас обдерли, пилявецьке військо теж обдерло і покинуло, ми в дуже тяжкім стані, не дай нам з голоду пропасти!“

Хмельницький відмовляв: „Я не можу втаїти від вас, що мене дуже засмучують сі безщасні обставини. Дай Боже, щоб і ухо людеке про щось таке не чуло! Всему винні Вишневецький та Конецпольський, про що я писав вам; не стало сили терпіти гірку нашу долю; у нас силою віднимали весь наш достаток, і ми не мали вже що діяти, як взяти ся до зброї. Ви просите милосердя, я теж благав его, та не був такий щасливий, щоб одержати, але вам я уявлю его! Я не хочу здіймати меча на ваші голови і дарую вам житє, — се вже велике милосерде, панове; тільки без жадної відмови відчисліть мені 200 тисяч червоних золотих. В додаток, я лишу вам і Жидів, сих ледачих поганців, але з тим, щоб они виплатили більшу частину сеї суми, бо они обдирали козаків на Україні. Треба вам

знати, панове, що я вимагаю сих грошей не на свою користь, а тільки за для того, що мушу вдовольнити приятеля мого, пана Тугай-бея. Мій обов'язок — віддячити тому, хто з'єднав ся зі мною з чималою силою, допомагав скрізь проти мого ворога і відважно ділив зі мною всі небезпеченства“.

Самовидець завважає, що Хмельницький аж заплакав, слухаючи опис бідованя Львова; але не зменшив вимаганої суми ні на оден золотий. Дармо благали его послі; він здавав ся на старшину і на Тугай-бея. Послі всеж таки намагали ся уласкавити его. На останку він сказав: „Я нораджу ся“ — і лишив їх з де-ким з козацкої старшини. Послі мусіли вислухати насмішок над пилявецькими лицарями. „Ми, казали козаки, — взяли у Ляхів 6460 возів зі скарбами, а ось і булава князя Домініка. Подивіть ся на ню. Ось незабаром турецький султан пришле нам підмогу. Пана Вишневецького ми добудемо, хоч би він у Іданьск*) утік: він винен, що переговори не довели до нічого. Ми дійдемо до Висли, наробимо чайок (суден) і попливемо у Варшаву, а то й далше, коли не вволють нашу волю“.

Але тут вернув ся Хмельницький і з ним Тугай-бей, Калга-султан і Пин-ага. Вся старшина і полковники були тут, кождий з визолоченим перначем — знаком уряду. Хмельницький переказав просьбу городян. Тугай-бей, котрого посадили на почесне місце, поглянув грізно на послів і сказав: „Ви молодців-козаків скривдили: хоч би ви в землю зарили ся, — і тоді я знайду вас!“ Він почав лаяти Поляків, найбільше Сінявського, що визволений з неволі на чесне

*) місто над морем балтійским коло горла Висли.

слово, не заплатив викупу. Татари конечно вимагали зі Львова викупу. Хмельницький здавав ся на них і уявляв послам, що не можна зробити уступки, бо треба позбути ся Татар і заплатити їм — інакше они будуть пустошити. Посли мусіли згодитись на всі вимоги побідників.

Хмельницький вирядив у місто по гроші Петра Головацкого, а Тугай-бей — Татарина Пин-агу; готових грошей набрало ся тільки на 16.000 золотих. Сего було дуже мало, і Львів викупив ся різними речами і крамом: костели і монастирі приносили свої окраси і скарби; міщани викладали з крамниць постави богатих матерій, полотна; Жида, охаючи, зносили золото, срібло, різні дорогоцінності, надбані лихвою від убогих християн; бідні прості люди мусіли виносити з убогої домівки останнє полотно або яку дрібницю. Возами виражали скарби в табор побідників, де Тугай-бей уважно все се цінував і зважував, покрикуючи иноді на тих, що привезли.

Але сего викупу було ще мало. Місто подарувало самому Хмельницкому багатої одежі і зброї на 20 тисяч золотих; всі полковники, військові осаули, судії, писарі, козацкі атамани відобрали в подарунок по кілька сот талярів і ріжних річий: одні з визолоченою шаблею, инші з булавою в богатій оправі. Як завважає самовидець, Кривоніс виявив себе найбільше користолюбним. „Я стільки-ж зробив, як і пан Хмельницький, та як би захотів, наробив би у Львові страху і безладу; то не можна вважати мене за якогось простака; я не гірший від инших, то коли инших обдарували, то й мені дайте якунебудь сотню-другу червоних золотих!“ Сей відважний козак відобрав тоді на пять тисяч різних подарунків. В додаток міщани

зусіли, по руському звичаю, частувати козаків на згоду і викотити півбочки і барила різних горілок, вина, меду.

Для спокою городян Хмельницький лишив у місті свого нерідного брата, Захарія Хмельницького, з десятьма козаками і дав їм письмо з власноручним підписом; се письмо повинно було спиняти козаків, колиб яканебудь козацка ватага задумала турбувати Львів. Тоді Львовяни почали нарікати на своїх послів і винуватили їх, що они у Хмельницького більше дбали про себе, ніж про спільні справи. Розлючене було таке, що їх трохи не вбили, але їх оборонив Артишевський.

Дня 23. жовтня султан Калга зі всею ордою відступив до Каменця. Другого дня, 24. жовтня, козаки на прощане пальнули разом з гармат і страшне військо відступило. Поляки вважали за особливе диво небесне свій визвіл за гроші. Тільки бернардини не хотіли брати уділу у викупі, они казали, що они оружною рукою оборонили монастир, і гордо вказували на купу трунів коло свого монастиря.

Після того козаки вже не турбували Львова. Мимо міста проходили козацкі ватаги Хмельницького і не руйнували нічого, бо Хмельницький строго заборонив се. „О, як би у нас в коронному війську була така карність“, казали тоді Поляки. За те й козаків не зачіпали по шляхах. Син Хмельницького, за проводом невеликої ватаги, привіз мимо Львова кілька десятків возів, навантажених здобичею; ніхто на него не нападав.

II.

На другий рік Хмельницький облягав польське військо під Збаражем, з королем Іваном Казимиром, що 1648 р. засів на польськїм престолї по смерті свого брата Володислава IV., звів побідну борбу під Зборовом та приневолив єго до угоди в сїм місті.

Але опісля щастє покинуло нашого гетьмана: В 1651 р. під Берестечком (на Волини на схід від Белза) Поляки побили єго, і він мусїв зробити угоду, що була далеко менше користна для України, ніж угода зборівська. Що правда, на другий рік він виборов ще велику побїду над Поляками, витявши їх 20.000-ну армію, але в рік опісля потерпів поражене і втратив надїю на се, щоб міг утворити в Україні самостійну державу. В 1654 році він разом із козаками на переяславській радї піддав Україну цареві московському Олексїєви Михайловичеві.

Тепер мусїло прийти до війни о Україну між Польщею і Московщиною — в сїй війні (1654—1656) Хмельницький на чолї козаків помагав московському війську, котрому проводив боярин Бутурлін. Проти Польщі станув до борби ще третій ворог, король шведський Кароль Іустав, що був союзником Хмельницького. Літом 1655 р. вступив король до Польщі і вів війну дуже успішно: Великі міста Польщі, як Познань, Варшава, Краків, піддали ся шведському королеви, а згодом ціла Польща майже без бою перейшла в руки єї ворогів: царя, Хмельницького і шведського короля. Польські пани не соромились присягати шведському королеви. Замітна річ, що межі зрадниками

були і вороги Хмельницького: Конецпольський і Дмитро Вишневецький. Великий достойник польський („підканцлер“) Радзвйовський навіть намовляв Шведів до війни проти Польщі, а Хмельницького спонукав вийти з ними в союз... Польський король мусів покидати свою державу і втікати на Шлеск (на захід від Галичини).

Коли вже Шведи заняли властиву Польщу, Хмельницький і Бутурлін в линні рушили їм помагати. У козацького гетьмана було на думці добути полудневу частину польського королівства, заселену Русинами, і таким чином докінчити визволення народу. Українці підступили до Каменця на Поділю, простояли там півчверти тижня, та нічого не вдіяли і відступили.

Король польський відповідно тому, що на Польщу напало трох ворогів, мусів розділити своє військо на три частини; дві з них без сорому пристали до ворогів, а третя, котрою доводив гетьман Потоцький, ішла проти Хмельницького. Невелика она була, хоч і не така мала, як повідають польські історики: они кажуть, що було тільки 4 тисячі. До сего війська повинно було приходити загальне ополченє шляхти; але шляхта з кількох воєвідств не хотіла виходити в похід: „Оден король, мовили шляхтичі, має право верховодити ополченням, алеж король утік, через те і ми не вважаємо себе обовязаними перебувати під рукою королівського гетьмана“. Кождий дбав тільки про себе самого: шляхтичі з родинами і добром швидше втікали до Угорщини; інші замість того, щоб іти до війська, грабували по дорозі утікачів. Гуцули карпатські і собі розійшли ся загонами по Галичині та разом з мешканцями нападали на панів. Тільки з Волини, з Белза та з Перемишля прибуло небогато війська, та й то через те, що не можна

було перебігти границю, неприятель був близько, по-неволі треба було брати ся до зброї. Потоцький повинен був дати Хмельницькому відсіч ще на Поділю; алеж він, почувши, що Русини недалеко, повернув без бою до Львова. Русини вступили в Галичину. Потоцький против них вислав полковника Войловича. Коло Бучача Поляки наткнулись на козаків; козаки загнали їх в болотяну ріку Серет, і тут їх велика сила потонула. Хмельницький і Бутурлін рушили далше; міста і замки піддавали ся оден за другим; в деяких, як на приклад в Ягільниці, залога пристала до козаків. В чортківскім замку хлопці схватили свого пана, Павла Потоцького і віддали его козакам. Козаки вислали его в Київ, а з Києва відвели в Москву.

Шляхта кидала свої двори і замки та день і ніч поспішала до Львова, а Українці швидко за ними також підходили до Львова. Потоцький не відважив ся на бій і відступив до Городка (чотири милі від Львова). Перелякані львівські міщани попалили свої передмістя. Хмельницький в кінці вересня значну частину свого війська лишив коло Львова, а другу, коли дати віру історикови польському, так в сорок тисяч, пустив в погоню з полковником Лісницьким за польським війском. Московске війско ішло за українським.

Село Каменобрід за Городком Потоцький вважав вельми здатним для оборони. Перед містом було велике і глибоке озеро, до котрого вливало ся багато потоків. За отсим озером стояли Поляки, розставивши на вкруг себе варту. Передній козацький відділ нишком підкрав ся і перебив вартових. Тоді військо козацке, користуючись тим, що гай закривав їх, розібрало по сусідних селах хати, зробило з них в ночи

при місяці греблю і переправило ся на другий беріг. Довідали ся про се Поляки, частина їх пустила ся зупиняти перехід козаків, але козаки розбили їх, і Українці без перепони опинили ся на другім березі і ввійшли в місто. В Городку вибухла пожежа. Поляки кинулись гасити; Русини розігнали їх і кинулись на їх табор. Потоцький три години обороняв ся; Москалі почали були подавати ся назад, Поляки пігнали московских їздців шаблями, та не спромили ся наробити їм великої шкоди, через те, що їздці від голови до ніг були повбирані в залізо. Їздці, втікачі від Поляків, навели їх на своїх піхотинців, що становили осередок війська. Тоді Русини відразу вдарили по обох крилах війська польського; оно заметушило ся, а за ним заметушив ся і осередок. На лихо в польськім війську хтось крикнув: „Нове військо йде на нас“. Поляків обгорнув страх; они пустили ся на втікача, покидали гармати, прапори, ручниці. Русини налягали на них і з переду і з боків і гнали до місточка Брухналя. На брухнальській брамі Потоцький почав був обороняти ся і ледви-ледви не попав ся в полон. Богато тоді полонено шляхти; увесь табор польський дістав ся Русинам.

Поляки втікали аж до місточка Яворова, поки ніч не примусила Русинів зупинити погоню. Військо, яке перелякало Поляків, справді підходило; але то був відділ перемиского ополчення; він також небавом утік. Козацке військо вернулось до Львова і розтаборилось коло міста по полях та по горах. Хмельницький поставив табор коло церкви сьвятого Юрія (она була тоді на передмістю); тут був він на богослуженю. Дня 3. жовтня гетьман післав до львівського магістрату ласкавий лист; нагадував ему, як ла-

гідно 1648 року він поступив з ними, доносив, що розбив остатнє військо польске, вимагав, щоб місто піддало ся, і обіцяв єму свою ласку. Лист сей вичитали в ратуші на зборі міщан, де був губернатор Бутлер і кілька тих панів, що правили війском. Думали, гадали і не знали, що чинити.

Ранком другого дня приїхав від Хмельницького трубач за відповідею. Магістрат дав коротку відповідь; подякувавши Хмельницькому за обіцяну ласку, мовив так: „Перебуваючи під властїю війскових людей, яких настановив король обороняти місто, ми нічого більше не просимо, окрім того, щоб ваша милість визволили нас від пролитя крови“. Сею відповідею міщани натякали Хмельницькому, що їм не можна чинити по власній волі. Тоді Хмельницький післав трубача з другим листом такого змісту: „Ви мабуть сподіваєтесь для себе відкись помочи. Марна ваша надія. Війско наше звівечило коронне військо і йде в глибину Польщі, а ми лишимо ся тут, доки ви не піддасте ся. Завтра в ранці присилайте своє рішенє. Милосерде наше закрило ся для вас“.

І на сей лист не було відповіди, бо війскові начальники не відважились відповідати, а міщани не могли давати иншої відповіди, як таку, яку їм накажуть.

Не стримавши відповіди, Хмельницький ранком 5. жовтня звелів палити по місту з гармат з усіх боків. Отсе приневольило панів на щобудь пристати; они дозволили магістратови післати до Хмельницького відповідь і виявити бажанє іти на переговори, але просити, щоб дав заручників. Тодіж таки післали лист і до Виговекого, що був писарем гетьмана; просили єго, щоб він заступив ся перед гетьманом, і щоб стало ся так, як бажає місто Львів.

„Ласкаві панове, відписав до них Хмельницький, бачу, що ви такі-ж легкодушні, як і уперті; ви бачите нашу ласку до себе, та замість покірливості бажаєте якихсь заручників. Коли бажаєте собі від нас пощади і не хочете за свою упертість погибелі собі і людем, так покиньте всяку надію, не сподівайтесь від нас ніяких заручників, а ми, вважаючи на вашу покірливість, лишмо вас в добрім здоров'ю, інакше не наша вина буде. Умовляючи вас, ми вже і так понижаємо власне достоїнство“. Так само відповів їм і Виговський, відписавши до них, що, просячи заручників, они наводять на гетьмана жаль. Міщани готові були погодити ся з Хмельницьким, та губернатор і пани супротивляли ся. „Як таки так, мовили они, без заручників посилати нам до него післанців; таж ходить поголоска, що він заміряє наше місто привести на підданство Московському цареві“.

Довго сперечали ся, а на останку пристали на те, щоб вислати до Хмельницького заступників, щоби они довідали ся у него, чого він хоче від міста Львова. Усі обернулись тоді до тих міщан, що 1648 року бачили ся з Хмельницьким і що знали ся тоді з козацкою старшиною і з полковниками. Сі міщани спершу не хотіли, бо дехто з воєнних і духовних налякав їх, а на останку згодились. То були Самійло Кусевич або Кушевич, Криштоф Захнович і Павло Лавришевич; они взяли з собою ще двох, Гонсьоркевича і дорадника правного Хоминьского. Сучасник повідає: „Заступники перейшли посеред величезних полків Москалів і Русинів, ввічливо кланяли ся їм, і они витали їх“. Дня 6 жовтня заступники пішли спершу до шатра генерального осаула (старшого) Ковалевского, а відси слуга Хмельницького Соболь покликав їх до шатра

гетьмана. Хмельницький сидів на лавці коло стола, зложивши ноги на вхрест по турецки; тут були: Іван Виговський, брат его Данило, генеральний обозний Носач, генеральний судия Зарудний, полковник Сахнович-Лісницький і переяславський полковник Тетеря. Усі отсі люди високо стояли своїм розумом і освітою, особливо Тетеря; він, як повідає сучасник, не тільки знав добре латинську, польську і церковно-славянську мову, але був учений. Окрім старшини був тут передягнений гонець Івана Казимира, кривняк Виговського, що приїхав прихилити Хмельницького до згоди за підмогою писаря, а писар що дня більше набирив ся впливу на Хмельницького. Іван Казимир ладив до Хмельницького явне посольство і вирядив сего гонця, щоб попереду прихилив козацку старшину до Поляків; був тут і гонець від кримського хана татарського і якийсь Грек Іван, котрий, як каже сучасник, працював в справі поєднання Хмельницького з царем. Як увійшли заступники, Хмельницький встав ввічливо, повитав їх і просив сідати.

Хмельницький мовив: „До сего краю завела нас конечність; ми ніколи не хотіли проливати невинну кров християнську, ніколи не давали до того жадного поводу; але коронне військо Річи-Посполитої несло раз-у-раз на Україну огонь і меч і примушувало нас обороняти жите. Торік зимою гетьмани ваші, поєднавшиє з Татарами, напали на Україну, не по людски нівечили людей; Татари грабували і руйнували наші села, і таким свособом військо запороске муїло виступати на війну; хоча може стало ся, що его величність король польський і не бажав сего. Бог дав нам побіду і недавно коло Городка ми розбили наших ворогів“.

Хмельницький покликав двох бранців: сина воеводи подільського Потоцького і Биховського, ласкаво просив їх сісти поруч него. Прийшли ще два урядники з московського війська. Хмельницький говорив про бій і перемогу козаків. Москалі, змішавшись в розмову, глушили ся з польського війська, яке оно полохливе, і ображали Поляків.

„Даремне ви так собі гадаєте, мовив Потоцький, даремне гадаєте, що ви перемогли коронне військо, перемогли не ви, а хоробрі козаки. Колиб піхотинці козацькі не поспішили помочі вам, тоб ваше московське військо потерпіло велику страту“.

Хмельницький і полковники натякнули, що їм подобає ся така думка. „Про иньші речі поговорим завтра“, промовив Виговський до Кушевича по латиньски. Москалі небавом пішли собі. Заступники спостерегли, що між Москалями і Українцями вже є якась недовіра. Ще ліпше помітили они то само по обіді, коли духовник Хмельницького, читаючи молитву, не промовив імени царя московського.

Заступники, перебувши у Хмельницького цілий день, вернули ся від него з листом. Гетьман писав, що радить магістратови ще раз поміркувати над своєю долею і прислати заступників на другий день. Здає ся, се він зробив на те, щоб запевнити міщан, що они цілком можуть покладати ся на єго слово, і люди, яких пришлють до него, будуть зовсім безпечні. Другого дня, 7. жовтня, заступники знов прийшли до козацького табору. Хмельницького не було; їх зустрів Виговський:

„Чи не хочете, панове, мовив писар, побачити ся з Бутурліном, керманичем війська московського“.

„Ми не маємо до него листів, відповідали заступники; не сьміємо переступити наших обовязків і вдавати ся з ним в переговори“.

„Я раджу вам, мовив Виговский, показати їм бодай пошану яко гостям: нехай трех з вас, по їх звичаю, піднесуть їм білого хліба і вина“.

Заступники на се згодили ся. Три з них взяли хліб і пішли, але додали, що не будуть з ними вступати в переговори.

Тим часом до Виговского і до двох других заступників, що лишили ся з Виговским, ввійшов Хмельницький і почав розмовляти про становище Польщі.

„Ще ніколи, мовив він, не доходила Польща до такого бідованя; король Іван Казимир покинув свою державу; Шведи забрали Краків; війська більше нема, а я став паном землі рускої. Нема більше надії Полякам“.

Заступники вернули ся від Бутурліна.

„А що, як він вас повитав?“ — спитав Хмельницький.

„Вельми погано, вельми непривітно, відповіли заступники: не взяв від нас ні хліба, ні вина і вимагає, щоб ми віддали місто і замок і заприсягли московському цареві, щоб так само вчинив і губернатор. Се нас дивує. Ми не спромогли ся дати єму жадної відповіді, обіцяли ся про се поговорити з нами“.

„Так оно і повинно бути, процідив Хмельницький, бо інакше не буде нічого“.

„Бутурлін вимагає від вас правдивого, мовив Виговский, стукаючи кулаком о стіл; усі обставини

повинні засвідчити вам, що Польща здоптала права Божі і людські. Від неї Бог відступив ся. Куди сягнула козацка шабля, там і володіне козацке. Місто Львів, перебуваючи під Польщею, усе буде терпіти утиски, латиняни раз-у-раз будуть кривдити нашу віру, а ми ніколи не допустимо, щоб нашу віру денебудь утискали“.

І дійсно не що давно Львовяни могли запевнитись, що ні в чім польским властникам не можна дати віри. Король Іван Казимир, примушений зборівскою умовою, видав 12. лютого 1650 р. дипльом на повну свободу українсько-руському народови, у Львові повертав катедри, церкви і церковні маєтности і надав право вільного друкованя книжок львівському рускому брацтву; але як розбито Хмельницького коло Берестечка, так усі ті права скасовано без жадного приводу від міста Львова; брацтво пограбовано, друкарня его і маєтности пішли на подарунок підхлібникови королівському Студзиньському, а до того в судах і в купецтві Русинів утискали не тільки Поляки, але й Жида.

„Чи можна говорити нам?“ — спитав тоді заступник Кушевич.

„Кажіть, відповів Хмельницький, кажіть сьміливо, тепер справа не шуткою йде“.

„Ласкавий пане гетьмане! — мовив Кушевич. — Житє наше в руках ваших, і коли ми вернемось до міста, то се буде ласка ваша; але заприсягати цареві московському не будемо. Ми вже раз заприсягли королю Іванови Казимирови, і яка-б доля нам не судила ся, ми не покинем свого державця і не зломимо присяги. Будемо сподівати ся, що ласкою вашою і всего війська запороского вся Україна знов поверне під руку влас-

о державця. А коли ми зрадимо тепер нашому законному державцеві і пристанемо до чужого, то ви, ласкавий пане, і все військо запороске будете вважати нас за великих легкодухів. Та й що гадати буде про нас, про нашу вірність і моральність цар московский? Просимо вас, ласкавий пане, не примушуйте нас до того, чого ми не можемо вчинити, не нехтуючи свого сумління“.

Виговський почав був ще раз умовляти їх; але Кушевич перебив его і промовив:

„Дармо тратите час: ми більше нічого не скажемо окрім того, що доки живе наш ласкавий король Іван Казимир, ми ніякому другому державцеві не заприсягнемо. Та колиб і з переляку заприсягли, то ні губернатор, ні місто на се не пристануть“.

Старшинам козацким подобала ся така завзятість, бо они вельми шанували непохитність.

„Будьте сталі і благородні“, промовив тихцем Павло Тетеря по латиньски.

Потім почали розмовляти про сучасні справи. Козаки мовили: „Військо запороске ніколи не віддавало ся в неволю до царя московского; оно за волю своєю било ся і за волю против Польщі воювати пішло“.

З того часу цілий жовтень листували ся козаки з магістратом. Кілька разів заступники приходили до гетьмана і просили, щоб не приневолював їх заприсягати. Виговський, хоч і налягав явно піддати ся цареві Олексієви, але нишком писав до Кушевича, щоб міщани не піддавали ся цареві. Посеред переговорів лучало ся, що Москалі палили з гармат. Козаки мало їм допомагали і самовільно розходились по околицях; взагалі они облоги не любили. Виговський уживав уся-

ких можливих заходів, щоб нічого рішучого не зробити. Тоді на Хмельницького вплинув львівський православний архиерей Арсеній: він прийшов до гетьмана і Христовим іменем благав его не нівечити православного народу руского. Хмельницький на останку згодив ся на те, щоб місто Львів дало 400 тисяч золотих викупу, та ще до того кілька там сукна, матерій і чобіт. До Львова прибув післанець від Кароля Густава, львівський Вірменин Тамоцький. Він привіз від короля свого зазив: Кароль Густав хотів лишити собі усе те, що завоював у Поляків, а Хмельницькому віддати усю землю руску, але просив, щоб тепер козаки лишили Галичину і чекали згоди.

Хмельницькому можна було сподіватись, що тепер Україна добуде незалежність від Польщі. Гетьман уважав потрібним не дразнити короля шведского. „Не сподівайтесь більше на короля свого Івана Казимира, писав він до Львовян: про него нема що й говорити; король шведский вже забрав Краків; а ми з ним побратались і умовились, що він та московский цар з козаками усі в куні нападуть на Польщу. Ми вже поділили її: король шведский нехай бере собі усе те, що дав ему Бог; а нам Бог поможе опанувати нашою землею рускою; отож ми за ню і стаємо і хочемо, щоб і вівці були цілі і вовки ситі, так бажаю по християнському“.

Тимчасом пішла поголоска, що хан татарский іде проти Хмельницького запомагати Полякам. Через се мусів гетьман швидше кінчити справу із Львовом, щоб часом Татари не запанували Україною. Він швидко згодив ся на 60 тисячів золотих і взяв їх навіть не грішми, а ріжним крамом. Заступники застали Хмельницького в задумі. „Я довідав ся, мовив він, що

Татари напали на Україну і там накоїли великої шкоди людем і маєткам. Хочу конечно завоювати Крим.*) Зимом піду на него з козаками і війском московским“. Тодіж 29. жовтня прибув післанець Івана Казимира, Станислав Любовицький; з ним був Самійло Ірондський, оден з істориків того часу; его Любовицький зустрів на дорозі і покликав їхати з ним. Король зрозумів, що ніхто, як Хмельницький, є причиною бідованя Польщі, і пильнував прихилити его обіцянками; алеж не лишив і звичайної політики підступної проти козаків. У Любовицького з листом влєсливим був другий лист до хана татарского; там Іван Казимир під'юджував хана проти Хмельницького. Сей Любовицький бував давнійше на Україні і спізнав ся з Хмельницьким.

Хмельницький прочитав лист короля, вислухав намови Любовицького і сказав:

„Любий мій куме! А згадай лишень, чого нам не обіцяли коло Замостя, коло Зборова, коло Білої Церкви і деінде! А що дали? Всі отєї обіцянки давали нам по мисли науки єзуїтів, котрі говорять, що не треба держати слова, даного православним. І деж ті обіцянки, що давав нам король після того, як его обібрали? Лєдвє тільки він укоронував ся, зараз вислав проти нас військо. Польські пани нехтували право гостинности, звали нас хлопами, били нас нагайками, виганяли з домів і силоміць віднимали маєтности. А коли козаки, не маючи сили переносити се все, кидали жінок і дітей і втікали, так польські жовніри безчестили жінок наших і дівчат; а виходячи з України, палили наші убогі хатки з дітьми. Колиж козаки обурились

*) Півострів межи морем Чорним і азовским — належав тоді до Татар.

на панів, так тії топили їх, завязуючи в мішки так, щоб не можна було знайти і сліду ні вбитого, ні душегуба. Сего їм було мало: они саджали людей на палі, щоб тим визначати загальну ненависть до Українців і безсильність останних. Але що найбільше образливого: Они нападали на наших попів, більш над усіх мордували їх і таким чином обурили проти себе таких людей, що найбільше вдатні до спокою. От стільки перетерпівши, спостерігши стільки разів обманство, ми примушені були шукати собі заходів таких, щоб уже жадним чином не можна було їх лишити. За пізно вже король просить нашої заемоги і даремне гадає він, щоб погодити ся козакам з Поляками“.

Любовицький відповів:

„Ми не відмовляємо того, що король не раз давав козакам обіцянки і не виконував їх. Але сам ти, пане тетьмане, добачаючи причину того, колись, підчас зборівської умови казав: сам король людина добра, так пси королівські гавкати будуть на него доти, доки не потурбують его. Ледве почав був король на соймі заступати ся за вас, як деякі огидні заступники шляхти такі, що не один може не тямив, де его мати породила, а инший сам по собі не варт був двох шагів, підняли такий галас, що бідний король замовк і мусів нарушити свої обіцянки. Але нині найяснійший король повідав, що шляхтичами признавати буде не по родову, а того, хто зробить тепер велику услугу вітчизні. Тим то забудьте усе те, що минуло, і допоможіть помазанникови божому: будете ви не козаками, а другами короля; вам буде дано достоїнство і державні маєстности; король не дасть вже звести себе; не дасть

своїм псам турбувати его, они тепер покинули его і порозбігались, а повинні-б були обороняти его“.

Так мовив післанець короля, висланий до Татар, підбивати їх проти тих, яким обіцяли золоті гори!...

Як післанець скінчив промову, Виговский вийшов, а Хмельницький сів далі і почав говорити із старшиною. Тоді Ірондский підійшов до свого товариша і сказав:

„Найперше треба пам'ятати, що королівство залежить не від короля, а король від королівства; буде королівство, знайде ся і король; а пронаде королівство, не буде місця і королю. Хвали короля, та не сороми-ж і королівства. До того про братів треба говорити так, ніби они тут є з нами“.

Любовицкий розгорячив ся, з прикростю підбіг до Хмельницького і промовив:

„Пане гетьмане, отут нас двох. Отсего чоловіка не вислав король, а я сам покликав его; а він тепер докоряє мені за те, що я говорю про шляхту. Звеліть взяти его до арешту“.

Ірондского повели; але за кілька хвиль Любовицкий згадав, що Ірондский знає про листи до Татар; тим-то коли ввійшов Виговский, він мовив, що небережно роздразнив свого товариша, і просив, щоб випустили Ірондского з арешту.

Виговському не трудно було найти привід. Він покликав гетьмана на бік і мовив до него:

„Уже по цілім таборі і між козаками і поміж Москалями ходить чутка, що гетьман звелів арештувати післанця королівського. Право народів не дозволяє робити насиля над ним так само, як і над Любовицким“.

Гетьман і собі розміркував, що вчинив те необачно і що Москалі зараз довідають ся, що він приймає післанців від короля польського, а на се цар в умові не згодив ся. Він казав не гаючись покликати Грондского.

„Сідайте, панове, та слухайте, мовив гетьман. Ви привезли вельми добрі умови від короля, але чи можна згодити ся на них, чи ні? Ось послухайте, яку я розповім вам казку: Колись за давних давен, кажуть, жив у нас селянин вельми заможний; всі сусіди ему завидували. Був у него домашній вуж такий, що нікого не кусав: господарі усе в свій час ставили ему молоко; вуж лазив між людьми. Стало ся раз так, що хлопчикови дали молока, приліз і вуж і почав їсти молоко з мисочки; хлопчик за се вдарив его по голові ложкою, а вуж укусив хлопчика. Батько почувши, що дитина плаче, прибіг і довідав ся, що вуж укусив сина, та й кинув ся убивати вужа; вуж успів сховати голову в нору а хвіст лишив ся на верху; господар відтяв ему хвіст. Хлопець умер, але вуж зістав ся без хвоста і від того часу не відважував ся вилазити з нори. Небавом після того отсей чоловік почав убожити і на останку зовсім упав у злидні. Захотів він довідати ся, яка тому причина, пішов до ворожок і каже: Будьте ласкаві, скажіть мені, через що се так, що колись я менше дбав про господарство, і всего у мене було доволі, ні в кого не було таких добрих волів, як у мене; ні в кого корови не давали стілько молока; ні в кого на овечках не було такої блискучої вовни; ні в кого кобили не приводили таких гарних лошаг; ніде поле не родило так, як у мене; ні в кого в саду не було такої сили пчіл; худоба моя не хорувала; сам я не знав жадної прикрости; до хати моєї

витали гості; ні в кого з сусід не було такої великої родини; діди не йшли з мого двору голоруч; всякого добра було у мене доволі. Аж ось за кілька літ усе, що я зібрав був, пішло марно; поміж сусідами нема людини злиденнійшої над мене, і хоч я аж пристаю в праці, але ніщо не йде на користь мені, а все гірше та гірше. Скажіть, коли знаєте, яка причина того лиха, та чи не можна чим запобігти єму?" Єму відповіли: „Доки ти з своїм домашнім вужем добре поводив ся, він брав на себе усі твої нещастя; а тепер, коли ви ворогуете з ним, усе лихо падає на тебе. Коли ти хочеш давного гаразду, помири ся з вужем“. Жінка понесла вужеви молока; але вуж, наївшись молока, знов сховав ся в нору. Господар почав умовляти єго, щоб помирити ся. Тоді вуж мовив до него: „Марне турбуєш ся про те, щоб була між нами стара дружба; бо як тільки я гляну на свій хвіст, що стратив через твого сина, зараз вертає мій жаль; та й ти, як тільки згадаєш, що нема в тебе сина, зараз в тобі закипить до мене батьківська злість, і ти готов би зараз розбити мою голову. Тим то досить буде з нас і того, що ти будеш жити у своїй хаті так, як тобі подобає ся, а я в своїй норі, і будемо помагати один другому“.

„От таке саме, добродію, стало ся у Поляків з Русинами. Був час, коли в отсій величезній будівлі Речи-Посполитої ми разом зазнавали щастя, разом раділи; козаки відвертали від королівства небезпечність і брали на себе бити ся з варварами. Мешканці Польщі, держучи козаків на волі, не нарікали на те, коли они їли того молока, яке було по тих кутках, куди они не заходили. Тоді королівство польське пишало ся, сняло щастем в очах усіх народів; усі народи єму

завидували; ніхто не брав з него добичі; куди лишень військо польське рушало разом з козацкою силою, скрізь оно брало гору, всюди лунали пісні побідні. Але перегодом ті, що вєлавляли себе дітьми королівства, стали нарушати волю Русинів і почали бити їх по голові, у Русинів заболіло, они стали кусати; отож і стало ся так, що більша частина Русинів відтята, і синів королівства чимало пропало. З того часу, коли отєї народи нагадають собі, які бідованя накоїли они одні другим, зараз бере їх жаль, і хоч они мирять ся, найменша причина не дасть довести справу до кінця. Найрозумнійший не спроможе зробити того, щоб між нами наступила давна і міцна згода. Нехай же буде так: Польща відрече ся від усього, що належало колись до князівств земель руских; нехай віддасть козакам цілу Україну по Володимир, і Львів, і Перемишль, і Ярослав з умовою, щоб ми, сидячи собі на Україні, як і перше, проганяли ворогів королівства польського. Але я відаю, що колиб на всю Польщу лишило ся тільки сотня панів, то й тоді-б они не згодили ся на се. А козаки, доки будуть мати зброю, не виречуть ся отсих домагань. А через те прощайте, куме“.

Помовчавши, Любовицький виняв з кишені пачку і мовив:

„Пане гетьмане! Королева сподіваючись, що я застану вашу милість в резиденції вашій, написала лист до жінки вашої ясновельможности. Не відаю, чи є тут у таборі єї ясновельможність, і гадаю собі, що нікому певнійше доручити лист найяснійшої королевої, як не вашій милости“.

Він подав гетьманови з листом дорогоцінний самоцвіт, що королева Марія послала на подарунок

козачці. Хмельницький прочитав лист, заплакав і підвівши очи до неба, мовив :

„Боже всемогучий! що я значу перед лицем Твоїм? Хробак нікчемний, і от яку вагу подала мені твоя ласка: до моєї Ганни пише листи найяснійша королева польська Марія і благає її заступити ся передомною. Господи, се твоя справа, а не моя, по твоїй силі і божественній благодаті, за котру нехай до віку благословить ся імя Твоє!“

Потім гетьман повернув ся до Любовицького і мовив :

„Я не можу виконати того, чого просить королева через вас і в листі. З Москалями і Шведами ми повднали ся тісно і не можна нам нарушати умову. А з тих земель, що припадають нам, як умовились з козаками, я готов уступити їх Величностям воеводства: люблинське, белзке, волинське, руске, а ярославське буде моє. Я хотів тут зазимувати, але шануючи найяснійшого короля, виходжу відси. Коли хоче король, нехай вертає ся з Шлеска і умовляє ся з Шведами і Москалями. Козаки лишать ся вірними союзниками Річи-Посполитої, коли она через комісарів своїх торжественно признає українсько-русский нарід вільним так само, як 10 років тому назад король іспанський зробив з Голяндією. А по сій мові прошу сідати до обіду“.

Надія, що Польща буде примушена признати самостійність України, ще більше спонукала Хмельницького лишати Львів і показати, що він готов помирити ся з Поляками. Він побажав побачитись з комендантом Іродзїцьким, котрого колись в Кодаку полонив був козацький гетьман та опісля випустив. Іродзїцький, даючи віру слову гетьмана, прийшов до него без заруч-

ників і розмовляв про справи. Слухаючи, як комендант запевняв про свою прихильність до Івана Казимира, Хмельницький мовив:

„Я і сам певний союзник єго і першим доказом моєї прихильности до него буде те, що я лишаю Львів. Умовляйтесь собі з Москалями, як хочете, я їх лишаю і йду собі в свою руску державу“. — „Я запевнив ся власними очима, писав Іродзїцький, що між козаками і Москалями нема ні ладу, ні згоди; сам Хмельницький повідав мені, що цурає ся Москви, бо она занадто простацка“.

Дня 8. листопада військо козацке рушило в дорогу. Хмельницький проїхав пошід самими мурами міста. Над ним несли єго герб, білий бунчук і два прапори: оден червоний, другий білий з малюнком архистратига Михаїла, котрий коле дракона; 30 прапорів з гербами полків і земель визволеної України розвивало ся посеред війська. Іродзїцький і офіцири єго ввічливо прощали ся з гетьманом, а він привітно їм кланяв ся. За два дні після того під проводом Бутурліна рушило в дорогу і військо московске.

Переяславська угода.

I.

Хмельницький, підіймаючи повстання проти Польщі, знав добре, до якого тяжкого він бере ся діла. Польща була тоді великою і сильною державою, котрій і царство московське не могло оперти ся. Для того Хмельницький старав ся забезпечити собі ще чужу поміч, і знайшов ту поміч у Татарів. Але Татари були і не вигідним і непевним союзником. Їм ходило тільки о те, щоби не сиділи даремно без війни і без грабежі та добичі, а чи воювати їм з козаками Поляків, чи з Поляками козаків або Москалів, то їм все одно. А притім з союзниками обходили ся не лїпше як з ворогами: грабили, нищили, брали людей в неволю, особливо жінок і дівчат. — Зборівської побіди (з 6. [16.] серпня 1649. року) Хмельницький не міг добре використати, бо хан татарський на свою руку помирился з королем, хотя сго вязала присяга не мирити ся самому без Хмельницького. Для того Хмельницький неустанно оглядав ся і за иншими союзниками. Вже від самого початку повстання він звертав ся до Москви, але відтам

не дістав помочи, бо Москва як-раз була з Польщею в добрій злагоді. Єму важко було на душі, що поганців-бісурменів мусів кликати на поміч, не діставши єї від православної Москви.

Великі успіхи, які Хмельницький осягнув над Поляками в битвах над Жовтими Водами, під Корсунем Пилявцями, а вкінці під Зборовом, не ошоломили го. Він видів, що Поляки уміли вправді на війні розкошувати і бенкетувати, поки собі маловажили хлопів, уміли також утікати, як показали під Пилявцями, але і завзято бити ся, коли мали добрий провід, як се показала особливо облога Збаража. Він розумів отже, що їх нелегко буде поконати ватагами, на-борзі зібраними від ціна і рала, а справдішних козаків, направлених в воєннім ділі, було у него небогато.

Після зборівської битви настала вправді угода з Польщею; але Хмельницький бачив добре, що спокую не буде: раз тому, що Поляки не схотять тої угоди дотримати, а друге, хотьби й дотримали, то не дотримає єї руский нарід через те, що зі всіх людей, котрі були в козацкім війську, лише 40.000 мало приймати ся в козацкій ресстр (спис), а прочі мусіли-б вертати до панщини. Для того Хмельницький не перестав оглядати ся за союзниками. Він звертає ся знов до Москви, під'юджуючи її против Польщі; але туди-ж звернули ся і Поляки, під'юджуючи її против Хмельницького, і там не знали, кому вірити, та через те й бояли ся давати поміч козакам, і Хмельницький з тої сторони нічого не зискав, все-ж таки бодай запевнив ся, що Москва так само й Полякам не буде помагати.

Щоби забезпечити ся на кождий випадок, Хмельницький в тім самім часі заходив собі також в Туреччиною. З одної сторони віддавав він Україну під опіку

Москви, а рівночасно слав послів до Царгорода і там говорив те саме. Гадка була у него така: або Москва прийме Україну під свою опіку і дасть їй поміч виволити ся цілком з під Польщі, то в таким разі не треба буде помочи від Туреччини; або, коли Москва не схоче дати помочи, то дасть її може Туреччина. Важною річю було й те, що кримський хан був під наказами Туреччини; отже в разі, коли-би повело ся Хмельницькому приєднати собі Туреччину, то тогді і кримські Татари не сміли би помагати Польщі.

По нещасливій битві під Берестечком, котру козаки програли головно через зраду Татарів (20. [30.] червня 1651 р.), Хмельницький мусів ще пильнійше шукати чужої помочи, тим більше, що межі самими Русинами не було вже тої однодушности, що давнійше. Одні потішали себе тим, що прийдуть Турки і „легше буде під бісурманами, ніж під панованем християнської шляхти“; другі відказували на Хмельницького і звали его зрадником за те-ж саме, що злучив ся з Турками і Татарами. Навіть в самій раді Хмельницького не було згоди. Одні, особливо ті, що походили із шляхти, раді були помирити ся з Польщею; інші знову ніяким способом не хотіли на те пристати, а воліли вже віддати ся Туреччині або московському царству. В самім народі, хотя і як відказувано на Хмельницького за тую руїну, яку робили Татари, все таки ще більша була ненависть до панів, так що нарід, особливо на Поділю, волів до нащадку загинати, ніж назад вертати під власть панів.

На-разі мусів Хмельницький зробити угоду; она була заключена в Білій Церкві 17. (27.) вересня 1651 р., але що була значно некористнійша від зборівської, то очевидно мусіла ще скорійше показати ся

даремною. Нарід, особливо Подоляни з над Дністра і Бога, став громадно переселяти ся на лівий бік Дніпра аж на землю московского царя. Хмельницькому стало ніяково, коли побачив, що нарід вже жадної на него не покладає надії і покидає не тільки єго, але й рідну землю, котрої ще перед хвилею боронив так завзято бодай для своїх потомків. Він бояв ся, щоби і цар не відвернув ся цілком від него, коли побачить, що нарід єго покидає. Для того він на весну 1652 р. виправив послів до московского царя, віддавав Україну під єго опіку та просив помочи против Польщі. Але цар очевидячки крутив, що не хоче зривати згоди з Польщею, а Хмельницькому радив тримати ся того, на чім погодив ся з Поляками, врешті не боронив Русинам перебирати ся на московські землі хоть-би і всім.

Ще раз удало ся Хмельницькому приєднати собі Татарів і віднести велику побіду над Поляками під Батогом (29. мая [8. червня] 1652 р.), де погиб великий гетьман коронний Калиновский, багато значних Поляків і 20.000 польского війська; але він якось не вмів використати так великої побіди. Замість приперти Польщу і для всеї Руси затримати тую волю, яку она собі здобула, він писав листи до короля та перепрошував єго за ті страти, які завдав польському війську під Батогом. Замість всему народови рускому оголосити повну волю, він пише універсал і наказує не бунтовати ся, слухати панів та тільки бути на готові на випадок, коли-би Поляки схотіли напасти на Русь. Колиж до него до Чигирина приїхали польські комісарі, щоби переговорювати о новій угоді, він поставив ся остро і зажадав підписаня угоди зборів-

скої; комісарі від'їхали з нічим, а війна зачала ся на-ново (з весною 1653 р.).

Але повага Хмельницького у народу і его сили вогні були вже не ті, що давнійше. Пять літ даремної борби підорвали в народі давнійшу віру до гетьмана і пригасили сей огонь, з яким нарід давнійше зривав ся до бою за волю. За пять літ тьма народу вигинула в бою, десятки тисячів пішло в ясир, десятки тисячів виселило ся з краю, тисячі-тисячі забрала пошесть; тим-то вже й не ставало людей спосібних до війни. Колиж Хмельницький давнійше не спускав ся на власні сили, а все таки запобігав помочи то у Татар, то у Москви, то у Туреччини (хоть, правду казати, більше мав з того лиха ніж пожитку), то тим більше тепер мусів він дбати про сторонну поміч. І справді розсилає він послів на всі сторони: і до Туреччини і особливо часто до Москви. Цареві переказував він і писав у листах, що султан запрошує козаків до себе в підданьство, і коли цар не схоче їх приймати під свою руку, то нічого їм иншого не лишить ся, як піддатись. При-тім лукавив він з Поляками, стараючись ніби-то о згоду, а властиве ходило ему хуба о те, щоби вискати на часі і на всякий випадок приготувити ся до оборони, коли-би тим часом не повело ся покінчити справу з Московою, на котру в тім часі числив очевидно найбільше.

Успіх посольств Хмельницького був такий: Хан ішов ему на поміч, Туреччина гнівала ся на него, що він своему синові Тимошеви незволив з війском іти на Волощину, а московський цар післав посла до польського короля і домагав ся, щоби король погодив ся з козаками на зборівських умовах і щоби скасував унію. Король дав відповідь, що сего не може зробити⁶

але коли козаки зложать зброю і покорають ся, то він їх помилує. Також послав цар два рази послів до Хмельницького; раз переказував, що вислав послів до короля і жде відповіді, а другий раз робив надію на свою ласку.

Відтак оба війська, польське і козацко-татарське, стали коло Жванця над долішнім Дністром. Хмельницький уложив такий плян, щоби затримати Поляків під Жванцем до зими і аж тогді вдарити на них, коли їм стане доскулювати зимно і голод. Вже місяць стояло польське військо даремно в таборі; настав голод, дощі, зимна, ба й смертельні хвороби, військо зачало цілими громадами опускати табор. Тогді Хмельницький хотів ударити на Поляків, але тимчасом зайшла рішаюча зміна в цілім положеню. Поляки зачали по-за плечима Хмельницького порозумівати ся з Татарами. Хан домагав ся для себе і для козаків затвердження зборівської угоди. По довгих переговорах стануло вкінци дня 5. (15.) грудня 1653 р. межі королем а ханом на тім: Поляки пристали на постанови зборівської угоди з Татарами, а для ока затвердили ту угоду також для козаків; Татарам позволено 40 днів грабити і людей в ясир брати, але не займати притім шляхти і католиків. Даремно благав Хмельницький хана, щоби его не кидав на ласку Поляків; хан був на те глухий, бо ему треба було грошей, а Хмельницький не мав їх.

На тім скінчив ся союз Хмельницького з Татарами. Польське військо забрало ся чим скорше з під Жванця, стративши там через голод, холод і хвороби над 20 тисяч людей; зараз затим відійшов звідтам і Хмельницький. А татарська орда розбрела ся по Поділю і Волині, грабила, палила, нищила, мордувала, насилувала жінок, забирала в неволю. Правда, не ми-

нули тої долі і польські пани. Татари не розбирали, але грабили і палили також панські двори та над п'ять тисяч душ шляхти повели до Криму.

II.

Дня 1. (11.) жовтня зібрала ся в Москві „Земская дума“ (велика царська рада), котру скликавав цар тільки при дуже важних нагодах. Цар сів на троні, а з боків єго посідали патріярхи, митрополити, кілька архимандритів та ігуменів, за ними бояри, значнійші дворяни і т. и. Були також купці і вибрані заступники з повітів і старшина військова (стрільці). „Думний дяк“, се є писар ради, відчитав довге письмо, де було розказано, як то польський король і польські пани зневажають царя, не віддаючи єму в грамотах і листах тих титулів, які єму належать ся, а в книжках друкують Поляки такі „безчестя і хули“, що аж страшно згадувати. Потому розповів про утиски православної віри в Польщі і про унію, а в кінці про Хмельницького, як він мусів стати в обороні церкви і від давна вже з цілим запороским війском просить царя, щоби приймив їх під свою велику руку. Коли дяк скінчив читати, тогді цар поспитав: Що робити? чи приймати Хмельницького під царську руку, чи ні? Перші відповіли бояри, що король Іван Казимир, хотя при виборі своїм присягав охороняти православних і їх віру, допускає ся всяких утисків і зруйновав багато церков, отже Хмельницький і козаки мали право оголосити ся людьми вольними; а щоби они не пристали до кримського хана або до турецького султана, то

треба їх приймати під царську руку. До сеї гадки боярів пристали і люди інших станів і вважали, що цар повинен виступити против Польщі війною, до котрої всі згодилися дати добро і жите.

Після такої постанови Земскої думи цар вислав боярина Бутурліна з двома товаришами до Переяслава, щоби приймати Україну під царську владу. Вони приїхали до Переяслава 31. грудня 1653 (10. січня 1654 р.). Хмельницький був тогди в Чигирині; там намовляв противників угоди з Москвою, щоби не опиралися, але приставали, і запросив до себе на обід 50 Поляків, що були давнійше полонені, а тепер викупилися, і так сказав до них: „Тепер здаєся мені, що ми вже на віки розлучилися; ви не будете нашими, а ми не будемо вашими. Сеї страти ви ніколи нічим не покривте, а ми ніколи не покажемо охоти винагородити її. Не наша вина, а ваша; нарікайте на самих себе за те, що ви з доброї волі, та не з доброго розуму і легкої думки стратили“.

Дня 8. (18.) січня гетьман скликав в Переяславі загальну раду. О семій годині з ранку ударили дубиші, люди зачали сходити ся на майдан. Тимчасом гетьман мав тайну нараду з генеральною старшиною. Він на той час покликав до Переяслава всю полкову старшину і багато значнійших козаків. Посеред натовпу на майдані було зроблене просторе порожнє місце. О годині 11-ій гетьман вийшов на майдан, він був в народнім убраню, над ним держали бунчук. За гетьманом ішла вся старшина українська. Генеральний осаул звелів усім мовчати. Нарід на улицах і кривлях слухав промови свого гетьмана.

Він мовив так: „Панове полковники, осаули, сотники, усе військо запороске і всі православні хрести-

яни! Бог визволив нас з рук ворога, що хотів знівечити нас так, щоби й імени нашого не було на землі нашій. Усім вам стало занадто важко, і мабуть не можна нам обійти ся без царя. Тому ми скликали сьогодні раду прилюдну, на те, щоб ви враз з нами обібрали собі володаря з чотирох, якого самі будете волюти. Перший — цар турецький, він кілька разів через своїх послів завзивав нас до себе в підданство; другий — хан кримський; третій — король польський, сей і тепер згодить ся прийняти нас до своєї ласки, коли ми того забажаємо; четвертий — цар православний московський, східний, вже шість разів раз-в-раз ми его благаємо, щоб став нам за царя і пана. От ви якого вподобаєте собі, такого й вибирайте. Чар турецький бусурман; усі ви тямите, яке лихо переносять під ним наші брати по вірі, православні Греки. Хан кримський теж бусурман; нужда примусила нас завести з ним дружбу, але чого ми не натерпіли ся через те, якої біди не зазнали: і полон і ріки крови християнської! Про утиски від польських панів нема що й говорити. А цар східний московський одного з нами обряду, одної грецької віри. Отсей великий цар християнський зглянув ся на гнобительство нашої церкви на Україні, він не знехтував нашого п'ятилітнього благання, прихилив ся тепер до нас милостивим серцем і вирядив до нас своїх людей з царскою ласкою. Полюбім же его щиро! окрім его царської ласки ми не знайдемо такого безпечного пристановища. А хто не хоче нас послухати, той нехай іде, куди хоче: шлях вільний!“

Тисячі голосів відповіли: „Волимо під царя східного. Ліпше нам умерти в нашій благочестивій вірі, ніж ненавистнику Христовому, поганинови дістати ся!“

Тоді переяславський полковник почав обходити навкруги майдану і питав ся: „Чи всі тако соізволяете?“

„Усі!“ кричав нарід.

Тоді гетьман гучним голосом закричав: „Буди тако! Да укріпить нас Господь під єго царською кріпкою рукою!“

А нарід кричав: „Боже утверди! Боже укріпи! щоби-сьмо во-віки веї разом були!“

Потім стали читати написані умови (статї), на яких Україна має злучити ся з Московщиною. Межи головними умовами, яких бажали Українці, стояло:

1) Цілість України по обох боках Дніпра, де жили козаки, по межу умовлену зборівским договором, то є вся Україна лівобережна, а на правім березі Дніпра сучасна Київщина, частина Поділя і Волини.

2) Право власної управи, незалежної від урядників царських; право власного законодавства і судівництва; право вибирати вільними голосами гетьмана і урядників, право приймати послів від заграничних монархів і всилати ся з заграничними монархами, права міст до власного заряду, щоб були задержані, а особисті права станів: шляхотского, духовного, міщанського, козачого і нсполитого щоб лишили ся ненарушені. Так само ненарушеність маєтностей; побільшенє реєстрового війська до 60.000; платня козакам з доходів українських, але тогді, коли доходи будуть зведені до відомости. Україна брала на себе обовязок платити володареві данину, але щоб до сеї справи збірщики московскі не втручали ся. Підчас війни Україна мала власним війском помагати цареві, а цар повинен був обороняти її і цілком визволити від Польаків.

Нарід задовольнив ся такими поважними та користними умовами. Після наради виступили царські послы. Як звичайно тогді водило ся, они найперше іменем царя спитали ся про здоровле гетьмана і старшини, се означало царску ласку; потім Бутурлін промовляв до народу. Він згадав про всі нещастя Ураїни, про утиски за віру, про кількоразове посольство до царя, котре наконець спонукало царя зглянути ся на одновірців. „Его царска величність, додав, не хоче того, щоб ви, одновірні з ним православні християни, перебували в руїні, а церкви божі щоб стояли пустками; тим-то й звелів усіх вас, гетьмана Богдана Хмельницького, все запороске військо, всі міста і землі, яко вільні від підданьства королю польському, прийати під царску руку і казав своїм ратним людям (війску) помагати вам. А ви всі, гетьмани і все військо, спостерігаючи на собі ласку великого володаря нашого, повинні ему служити, жичити ему все добре і сподівати ся на ласку его“.

Рада почала розходити ся. Гетьман із послами єїли в кариту і поїхали до соборної церкви присягати на вірність новому панови. За ними поїхала старшина. В дверях церкви стояв місцевий протопоп з усім переяславским духовенством; побіч стояло московске духовенство, що приїхало з послами. Оно хотіло вже починати обряд присяги, як ось гетьман зупинив їх і промовив:

„Перше треба, щоб ви присягли іменем вашого царя, що він наших прав не нарушить, на права наші і на маєтности надасть універсал (царські письма, маніфести) і не видасть нас королеви польському“.

— Ні во-вік не присяжемо ми за свого монарха, відповіли послы: гетьманови і говорити про се не

годить ся; піддані повинні няти віру своему володареві, котрий не лишить їх своєї ласки, обороняти буде від ворогів і не нарушить ваших прав, не забере ваших маєтностей.

— Про се ми з полковниками і з усіма людьми порадимось, — відповів гетьман і вийшов з церкви.

За якийсь час війшли в церкву два полковники, Тетеря і Лієницький. Оба вимагали, щоб московські послы присягли.

— Сего з роду-віку не бувало, відмагали ся послы: тільки піддані присягають монархови, а нема звичаю, щоб монарх присягав підданам.

„Але-ж королі польські усе присягали нам!“ мовили полковники.

— Польські королі люди непевні і не самодержці, они своєї присяги не бережуть, а нашого монарха слово не перемінить ся, відповіли послы.

„Гетьман і ми, вся старшина“, мовили козаки, „ймемо віри сему, але прості козаки не ймуть і вимагають, щоб ви конче за свого пана присягли“.

Послы відмагали ся і мовили: Єго царска величність зволив на вашу просьбу, ради православної віри і церков божих, приймати вас під свою руку, і вам треба пам'ятати ласку єго і єму служити. Треба вам військо запороске привести під присягу, а людей нетямущих утихомирювати.

Полковники пішли до гетьмана і небавом Хмельницький і старшина вернули ся до церкви і на євангелії присягли цареві на вічне підданство іменем України в тих границях, які назначувала зборівська угода (воєводства київське, чернігівське і брацлавське). — Літописець Величко, на основі сучасних записок, оповідає, що після присяги козаків московські бояри

іменем свого монарха покляли ся, що цар держати буде всю Україну з усім війском запороским, не нарушаючи а бережучи стародавні її права, обороняти буде військами против ворожих нападів і допомагати буде грішми.

Скоро старшина скінчила присягу, почало ся затверджене гетьмана в его гетьманьськім уряді. Бутурлін дав Хмельницькому подарунки: спершу прапор, потім булаву, убрале, а на останку шапку. Потім обдарували військову старшину, полковників, полкових урядників і простих козаків. Весь день присягали козаки і мешканці переяславські.

Московські послы вирадили своїх урядників, „стольників“ і „стряпчих“, по всіх містах і полках України, щоби приводили до присяги людність, а найзначнійші міста Київ, Ніжин і Чернігів, взяли на себе. Дня 14. (24.) січня прибули они до Києва. В торжественній та величавій процесії дійшли до Золотих воріт; привитав їх митрополит Сильвестер Косів з чернігівським єпископом, печерським архимандритом, ігуменами монастирів і иншою старшиною духовною. Та митрополит, як оповідає очевидець-святицьник, обумирав від жалю, і все духовенство, що було з ним, за слізьми світу не виділо.

Задзвонили в дзвони. Послы приїхали до Софійського собору. Митрополит відправив молебень, проспівали царській родині „многая літа“.

Привели до присяги київських козаків і міщан. Духовенство не тільки само не хотіло присягати, але і не пускало своїх урядників, слуг, взагалі усіх людей в маєтностей церковних і монастирських. Митрополит казав, що єму небезпечно про те, щоб король польський не пімстив ся над тим духовенством, що лишило ся в Польщі; митрополит покликуював ся на печерського

архимандрита, а сей на него. Думний дяк (царський достойник) Лопухін став грозити гнівом царя, митрополит того не злякав ся. Лопухін просив его, щоб він в сій справі розмовив ся з Бутурліном; митрополит відповів, що він не має потреби бачити ся і говорити з Бутурліном. Однакож на другий день приведено до присяги шляхту, слуг, двірських людей, козаків і міщан, що жили за митрополитом і архимандритом. Але духовенство ще 50 років держало ся своєї незалежности і оставало ся під рукою царгородского, а не московского патріарха. Сильвестер Косів і київске духовенство не годило ся на підданство Москві, они й дивили ся на Москалів як на простаків і неотес; духовенство не було й певне, чи московска віра є така сама, ходили навіть вісти, що москалі звелять перехрещуватись та що приневолювати будуть Українців до своїх московских звичаїв. При тім же духовенство на Україні се були люди найбільше освічені і привиклі до західно-європейского світогляду.

Московські бояри, нарікаючи на київске духовенство, рушили до Ніжина; там привитав їх полковник Золотаренко, шурин Хмельницького, і місто присягло без опору. Так само не відмагали ся і Чернігівці. Тоді посли повернули до Москви.

Вслід за тим Хмельницький вирядив послів, генерального судию Самійла Зарудного і переяславского полковника Павла Тетерю, до Москви. Они приїхали туди з початку марта з просьбою о затверджене статий переяславскої умови. Цар затвердив усе з деякими змінами; найважнішою зміною було те, що вложено на гетьмана обовязок повідомляти царя о тім, коли буде приймати чужоземних послів; коли-би посли приїхали в гадці неприхильній цареві, то гетьман

повинен їх затримати у себе, поки цар не дасть відповіді; з турецьким султаном і з польським королем не вільно гетьманови вдавати ся без царського дозволу.

Відтак цар видав універсал, — в котрім після довшого вступу сказано таке: „Ми, великий володар, наша царська величність, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана запороского, і все нашої царської величності військо запороске приймили до нашої ласки і казали їм бути під нашою високою рукою з їх стародавними правами і привилеями, які надано їм від королів польських і великих князів литовських, і тих їх прав і вольностей веліли ми ні в чім не нарушати; судити ся мають власною старшиною по своїм давнім правам, а війська запороского реєстрового щоб було 60.000. Коли з волі божої гетьман помре, то ми, великий володар, веліли-б війську запороскому вибрати собі стародавними звичаями гетьмана, і кого виберуть на гетьмана, про те нас повідомити, і той нововибраний гетьман має присягти на вірність нам, великому володареві, в притомности того, на кого ми вкажемо. Так само маєтностей козачих і земель, котрими хто орудує, має ся не відбирати у них, так само і в козацких вдів та дітей, а ті маєтності і землі будуть за ними по стародавньому. І по нашій царської величності постанові наш підданий Богдан Хмельницький, гетьман мійска запороского, і все наше військо запороске мають бути під нашою царською високою рукою, лишаючись при своїх давніх правах і привилеях, та відповідно усім статям, які написані в горі, нам, великому володареві, і синові нашому Алексієви і наслідникам нашим служити і всего доброго жичити, а на наших ворогів ходити, куди буде наказано, і бити ся з ними. Так мають до віку бути

послушними нашій царській волі. Про інші статі, чого просили у нас, царської величності, послали Самійло і Павло іменем гетьмана Богдана Хмельницького і всего нашого війська запороского і про що списали і подали нашим боярам Василеви Бутурлінови, Петрови Головіну, думному дякови Алмазу Іванову, про те ми, великий володар, ті статі вислухали ласкаво і на яку статю що ухвалили, те казали під тими-ж статями підписати і з нашим наказом дати тим послам Самійлови і Павлові. Велимо єго, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо запороске тримати в нашім царської величності пожалованю і ласці, і най они про нашу царску ласку будуть певними“.

III.

Скоро Хмельницький присяг цареві, зараз повсталала на Україні велика партія таких, що не хотіли бути московськими підданими. О опорі духовенства вже була згадка. Той опір об'являв ся при всіляких нагодах. Наприм. воеводи, прислані царем до Києва, хотіли будувати острог (укріплене) на горі коло Софійського собору. Але митрополит не дав їм будувати, він казав, що то земля церковна. Надармо воеводи виказували, що острог має будувати ся для оборони міста, надармо згадували о присязі цареві, надармо витикали єму нежичливість для царя; митрополит відповів, що він зі своїм духовенством не удавав ся до царя і не признає єго власти, а навіть відгрожував ся: „Отсе ви бачите тільки початок; почекайте, небавом кінець вам прийде“. Воеводи аж через київського пол-

ковника, сотників, київського вїйта і знатнійших мїщан переговорювали з митрополитом; колиж о тїм всїм написали до Москви, там зрозумїли, що до якогось часу треба уважати на звичаї нових царских підданих, і приказали воєводам улагодити митрополита, що дістане иншу землю замість ґрунту потрібного під острог. Митрополит мусїв по-неволи втихомирити ся, але царским воєводам ще довго оказував неприязь. Опісля коли цар розпочав вїйну з Польщею і прийшла до Києва звістка о побїдах царских, повинно було київске духовенство відправити вдячний молебень, але митрополит не пішов на той молебень, іно сказав, що нездужає.

Тай сьвітські люди в Києві мало сприяли Москалям і не довіряли царским урядникам. Воєводи московскї писали до царя, що київскїй полковник Яненко умисне таїть перед ними те, що пише до гетьмана, та просили, щоби до Києва більше вїйска прислати, бо царску власть не уважають ще твердою на Україні.

Межи козаками, противними Москві, були визначнійші особливо Сїрко, опісля кошовий отаман, і полковник Богун. Сїрко не хотїв корити ся цареві, зібрав незадоволених і пішов за пороги. Богун з усїм Побужем цурав ся присяги. Тим станом річей хотїло покористати ся польске правительство. Король видав універсал до українських мїщан і селян, обіцював їм свою ласку і взивав, щоби лишили ся вірними єму підданими, а гетьман коронний підмовляв Богуна, що він буде гетьманом над козаками на місци Хмельницкого, дістане шляхоцтво і може собі вибрати яке схоче староство на Україні; але Богун, як не довіряв Москві і лякав ся єї, так і був здавна неприятелем Польщі і не дав ся заманити ніякими обїтницями.

Сам Хмельницький, хотя приймив підданство московске, не перестав зносити ся з Татарами і з Туреччиною і удавав перед ними, що він тільки хвилево злучив ся з Москвою, щоби мати в ній поміч против Польщі: єму ходило о те, щоби всю Україну-Русь визволити з під польского панованя. Однак коли Татари і Туреччина домагали ся, щоби він цілком зірвав з Московщиною, котру особливо Татари уважали за найбільшого свого ворога, він не згодив ся на се, і переговори розбили ся, а Татари навіть заключили союз із Польщею против України і Москви. За те удало ся Хмельницькому позискати союзника в Шведах і підмовити їх до війни з Польщею, котру зразу провадили дуже щасливо. З кінцем року 1655-ого майже вся Польща була в руках Шведів, король Іван Казимир утік на Шлеск, майже вся Русь була в руках Хмельницького, а Литву забрав московский цар. Хмельницький, вернувши з під Львова до Чигирина, виправив послів до Москви і просив царя, щоби він також Волинь і Галичину взяв під свою руку.

Але в році 1656-ім Польща стала приходити до себе після торічних страшних ударів. Горде поведене Шведів дразнило Поляків, а ободрила їх щаслива оборона монастиря в Ченстохові против шведскої переваги. Додало Полякам духа і те, що Хмельницький після облоги Львова уступив на Україну, тай чутка, що він невдоволений Москвою і прихляє ся назад до Польщі. Король польский виправив навіть послів до Хмельницького, але ті і словом не натякнули, що Польща згодить ся признати Україну незалежною, самостійною. Хмельницький відповів отже: „Нехай Польща тямить, що не буде межи нами згоди, доки она не відрече ся від всеї України-Руси. Нехай Поляки

посьвідчать, що Русини є народом вільним, тогді будемо жити з вами приязно, по сусідски, тогді і напишемо згоду на віковічних скрижалях. Але я добре знаю; доки в Польщі пани будуть панувати, доти між Русинами і Поляками згоди не буде“.

Не вдіявши нічого з Хмельницьким, Поляки при помочи австрійського посла уміли приєднати собі царя Алексія. Се удало ся їм тим легше, що цар роз'єднав ся з Шведами; отже в Вильні станула в вересни 1656-ого року межі ним і Поляками така умова: Поляки обіцяли по смерті Івана Казимира вибрати царя Алексія на польського короля, а цар, уважаючи Польщу вже ніби за свою державу, обіцяв обороняти її і звернути ся тепер против Шведів.

До Вильна виправив був Хмельницький і своїх послів, щоби промовляли за інтереси України; але царські комісарі не допустили їх до переговорів та сказали їм, що Хмельницький і козаки є царські піддані і не мають голосу там, де про їх долю радять послі монархів.

Хмельницький, почувши ту вістку, впав у страшний гнів. Він вже й перше не рад був з поведеня Москалів, а тепер, коли почував себе ураженим і увидів знищеними свої надії на визволене цілої Русі, лютив ся і відгрожував ся Москві, особливо коли ему послі его сказали, що в Вильні говорили їм Поляки, що ціла Україна має знов вернути під Польщу; а коли-би Русини не хотіли корити ся, то цар може Полякам привести їх до послуху. Він покликав зараз полковників на раду, але там постановлено вичекати, чи ті вісти справдять ся, бо многі не хотіли їм вірити.

Хмельницький уложив тепер враз із шведским королем инший плян. Они взяли собі до помочи семигородского князя Ракочия і всі три умовили ся тайно, щоби Польщу поділити межі себе. Одну часть мала дістати Швеція, другу з Галичиною Ракочий, а Україна і прочі землі рускі мали стати самостійною державою. Від Москви постановив Хмельницький відцурати ся зовсім. Се і сказав на раді козацкої старшини, котра згодила ся на те, щоби Ракочию післати в поміч 12 тисяч війська. Але той плян Хмельницкому не вдав ся, бо Поляки дістали поміч від Угрів і Татарів, шведский король мусів з Польщі вертати, бо его край напали Данці, а військо Ракочия розбили Поляки і Татари.

Тим часом Хмельницький зачав слабувати. Була чутка, що его отруїв якийсь шляхтич польский, але се мабуть тільки вигадка, дуже неправдоподібна. Більше можна няти віри тому, що та отрута, яка поволі убивала гетьмана, ему принесена не з Польщі, а з Москви; тою отрутою була політика московека, що ломала всі его широкі пляни злученя і зросту України-Руси; она ломала їх саме в той час, коли они швидше, ніж колинебудь, могли справдити ся. Окрім того московскі люди зле обходили ся з Українцями; скрізь з України приходили до него вісти, що нарід дуже нарікає на Москалів; начальники московскі не оказували до него довіря; его послів не допущено на раду межі Москвою а Польщею, коли там річ ішла про долю українсько-русского народу; митрополит і велика часть духовенства були огірчені на Москву. Се все дуже роздразнювало і гризло гетьмана. А ему було вже зо 60 літ. В житю своїм він зазнав багато лиха, але послідні невдачі були для него найтяжшим лихом.

В часі недуги приїхали до него ще послі від польського короля і від татарського хана. Гетьман погодився і з Поляками і з Татарами, установивши границі України як від сторони Польщі, так і від Татар; але коли послі наставали на него, щоби він відцурався Москви, не хотів сего зробити. „Я вже одною ногою стою в гробі і не хочу ломити присяги та гнівити Бога. Нехай вже мій син Юрко!“ сказав він.

Небавком потім умер мабуть в остатних днях липня 1657 року.

Переяславська угода не довго удержала ся в своїй силі. Вже за життя Хмельницького Москалі внаджувались до України, а по його смерті щораз більше московських воеводів з військами там усадовляло ся і щораз більше власти загортали в свої руки. Особливо користали Москалі з незгоди, яка запанувала на Україні, причім звичайно одна сторона взивала їх на поміч, а декотрі гетьмани, щоби позискати ласку царську, самі помагали ограничати права України. Інші упоминали ся вправді о давні права і вольности козацькі, але надармо; московські права і московські порядки утверджували ся щораз більше. В 68 літ по переяславській угоді управляла Україною вже „малоросійська колегія“, зложена з московських офіцерів, а за дальші 42 роки (в р. 1764-ім) цариця Катерина знесла навіть уряд гетьманський, поділила Україну на губернії і уладила зовсім на московський спосіб. З переяславської угоди не лишила ся ані крихта. В р. 1775 та сама цариця знесла військо запороске а Січ зруйнувала, і так Україна стала безборонна супроти Москви, що й не думала числити ся з її правами.

РУСКА ПИСЬМЕННІСТЬ.

Вже вийшов 3-ій том „Рускої Письменности“ обіймаючий на 552 сторонах дальші

Твори Квітки-Основ'яненка,

а іменно повісті і казки: Перекотиполе, Божі діти, Щира любов, Пархімове сніданья, На пущанья як завязано, Купований розум, Підбрехач; драматичні твори: Шельменко волостний писар, Шельменко денщик, Сватанья на Гончарівці, Щира любов; вкінці: Листи до любезних земляків і Лист до Шевченка. Як в попередних томах так і в сїм долучені суть поясненя.

Товариство „Просвїта“ приступило в 1904 р. до виданя „Рускої Письменности“ під редакцією голови Товариства, проф. Юліяна Романчука. Цїль виданя — дати нашій суспільности твори найзнаменитших наших письменників по казочно дешевій ціні, щоби таким робом причинити ся як найбільше до популяризації нашого красного письменства. Як діймаючо давало ся відчувати таке виданя для нашої суспільности, свідчить про се як раз ся обставина, що 3000-ний наклад I. тому „Рускої Письменности“, обнимаючий твори Котляревського, Артемовського-Гулака і Гребінки, через час нецілого року майже вичерпав ся. Остало ся ще кількадесять примірників і то в гарнійшій оправі.

Доси вийшли :

1. Перша книжка :

Твори Івана Котляревського, Петра Артемовського-
Гулака, Євгенія Гребінки.

З портретами, життєписями і поясненнями.

2. Друга книжка :

Твори Григорія Квітки-Основ'яненка

в двох томах.

Том 1-ий містить повісти: Салдатський патрет, Маруся, Мертвецький Великдень, Добре роби — добре і буде, Котопеська відьма, От тобі і скарб, Козир-Дівка, Сердешна Оксана. Крім того, як в першій книжці, коротку розвідку про життя і літературну діяльність Квітки та його портрет і поясненя. — Том 2-ий, як вище.

Ціна кожного тому така: примірник в звичайній оправі 1 К, в гарній 1 К 50 сот. На пересилку поштову треба долучити 30 сот. більше. Висилає ся тільки за попереднім надісланєм грошей або за побранєм поштовим.

Адресувати належить :

Канцелярія Товариства „Просьвіта“ у Львові,
Фянок ч. 10.

Або :

Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові,
ул. Театральна ч. 1.

255—256. Як чоловік бере ся в природою	70 сот.
257. Під морськими хвилями	20 "
258. Громадський суд	20 "
259. Старохристиянські легенди	20 "
262. Вибір Деклямацій	50 "
264—265. Історія Московщини	60 "
266—267. Про лучбу ґрунтів	60 "
268. На послуханя до Відня	20 "
269. Від чого вмерла Мелася	20 "
270. Перший Горальник	20 "
271. Богданів синок	20 "
274. В глухім куті	20 "
275—276. Перша поміч в наглих випадках	50 "
277—278. Спартак — провідник римських глідіяторів	70 "
279. Оферма	20 "
280. Держись землі	20 "
281—282. Гетманські Свати	30 "
283. Микола Лисенко	30 "
286. Смерть Тимоша	20 "
287. Як годувати малих дітей?	20 "
288—289. Історія України-Руси	80 "
290. I. Донька і мати, II. На милуваня нема силуваня	20 "
291—292. Олексій Попович	45 "
293. Про нові спілки господарскі	25 "
294—295. Страшний Ворог. (Про алькоголь)	50 "
296—7. Календар на р. 1905	1 кор. — "
298. Порадник торговельний	40 "
299—300. Боротьба Англійских кольоній Американских за волю	70 "
301. О ліченю домашних звіврат	50 "
302—303. Огляд українсько-рускої народної поезії	1 кор. — "
308—309. Календар „Просьвіти“ на р. 1906	1 кор. — "

II. Видавництва, котрі „ПРОСЬВІТА“ закупила або даром дістала.

1. Мала Історія України-Руси (з образками)	10 сот.
2. Поезії Т. Шевченка в оправі	2 кор. — "
7. Поезії В. Маслака	2 " — "
8. Марко Вовчок ч. II.	50 "
9. Проскура, Юр. Федьковича	10 "
11. Про вивлащеня під залізниці	60 "
12. Портрет Т. Шевченка	1 кор. — "
13. Наша Дума (пісні під ноти на хор міш. і муж.)	2 " 50 "
14. Драматичні твори Григ. Бораковського	2 " 60 "
34. Історичні монографії, М. Костомарова	4 кор. 30 "
35. Княжий період Руси-України. Г. Гловайский ч. I.	3 " 12 "
36. " " " " " " ч. II.	3 " 70 "
37. Учебник співу, Ів. Кипріяна	1 " — "
39. Богдан Хмельницький, М. Костомарів, 4 томи	12 " 80 "
45. Люборадскі, повість А. Свидницького	60 "
53. Юрій Горovenко	80 "
57. Колнди і щедрівки	20 "

58. Велика народописна карта Руси для членів	5 кор.	— сот.
для нечленів	7 "	— "
59. Історія Скиту Манявського, д-ра Целевича	2 "	40 "
60. Паньшина, д-ра Ів. Франка		60 "
62. Папірка		50 "
63. Сьніваник, брошурований		80 "
" оправний	1 кор.	— "
64. Руска письменність Т. І. (Твори І. Котляревського, Петра Артемовського-Гудак і Євгенія Гребінки):		
звичайна оправа з поштою (вичерпане)	1 "	30 "
красна оправа з поштою	1 "	80 "
65. Руска письменність Т. П. (Твори Гр. Квітки ч. 1)		
звичайна оправа 1 кор. — с. з поштою	1 "	30 "
красна оправа 1 " 50 " " "	1 "	80 "
66. Про комасацію ґрунтів, А. Корнеллі		20 "
67. О меліораціях, о. Онишкевича		50 "
68. Нові і перемінні зізди, д-ра Пулюя:		
на тоншім папері 1 кор. 20, на грубшім папері 1 кор. 40 "		
69. Порадник громадський (з поштою)		30 "

III. Молитвеники.

1. Народний молитвеник для дітей VI. вид. а) в звич. оправі 60 "		
б) в ліпшій оправі		80 "
2. Великий народний молитвеник в звичайній оправі брошурований: 1 кор. 20 сот., а оправні по 1 кор. 80 сот., 2 кор. 40 сот., на величовім папері бошурований 1 кор. 40 сот., оправний		3 кор. 20 "

IV. Формулярі.

1. Дневник касовий, одна лібра		80 "
2. Книжк дозвників, одна лібра		80 "
3. Книжочка для позичаючого, 100 прим.	4 кор.	— "
4. Книжочка виладкова (щаднича), 100 прим.	6 "	— "
5. Запис або скрипт, лібра	1 "	— "
6. Книжка товарова для крамниць, лібра по		80 "
7. Книжка касова " " " "		80 "
8. Спис членів, лібра по		80 "
9. Повновласть процесова, одна лібра	1 кор.	— "
15. Дневник для кас щадничо-позичкових, лібра		80 "
16. Протокол діловодства для громад, лібра по		80 "
17. Грамоти для членів Читалень, 100 прим.	4 кор.	— "
18. Статут „Власна поміч“ з поданням до Намісництва		45 "
19. Повоз в сиревах дрібних, лібра	1 кор.	— "
20. Повідомлене до Старства:		
а) про загальні збори з рубрами, лібра	1 "	— "
б) " вибір виділу " "	1 "	— "